

ÁZSIAISÁG, FÉLÁZSIAISÁG

*In memoriam Tőkei Ferenc**

Az első fejezetben láttuk, hogy a termelési mód marxi fogalmának immanens mechanizmusából a világtörténelem lineáris fejlődésémája adódik. Ami nem más, mint a nyugat-európai társadalomfejlődés dinamikájának kivetítése, globálissá tétele.

Marx a XIX. századi társadalomfilozófia egészével egyetemben tudomásul vette ugyan az emberiség Nyugat Európán kívüli történelmi mozgásának, dinamikájának más milyenségét, de azt mégis a nyugati fejlődésmenethez viszonyítva igyekezett értelmezni. Ennek hátterében a XVIII. század végén és a XIX. században lejátszódó ipari forradalom kiváltotta erőteljes társadalmi, gazdasági, politikai átstrukturálódási folyamat áll, amelynek fényében értelmetlennek tűntek stagnáló, statikus állapotok. A legváltozatosabb filozófiai iskolákhoz tartozó gondolkodók egyetértettek abban, hogy a társadalom gyors átalakulásra képes, progresszív és nagyjából egyszerű evolúciós folyamat, amelynek folytán az emberiség töretlenül halad a szabadság (Hegel), az egyetemes harmónia (Fourier), a racionális és igazságos társadalom (Comte) s az egyetemes boldogság (Spencer) megvalósulása felé. Ezt a történetfilozófiai és társadalomelméleti általánosítást a szaktudományok, a történelem, régészet, néprajz, etnográfia, antropológia periodizációs rendszerei is igyekeztek alátámasztani. Morgan korszakolása (régai kőkorszak = vadság kora, új kőkorszak = barbárság kora, vaskorszak = civilizáció) például jól mutatja a fejlődés egyirányú és tipikus, töretlen mozgásának koncepcióját. Mégis a XIX. századi evolucionista társadalomelméleteknek megvolt az a pozitívuma, hogy rendszerezte az addig felhalmozódott tudást, rögzítette a nyugat-európai történelmi fejlődés paradigmáit.

A XX. század valóban planetárisá váló történelme egyre inkább ráébresztette a tudományos közvéleményt arra, hogy a XIX. században uralkodó egyirányú evolúciós rendszerek tévesek, ellentmond nekik a történelem valósága, és hogy a fejlődés törvényeinek és törvényszerűségeinek rögzítése lehetetlen a konkrét történelmi formák mellőzésével, mert elsőkélyesíti az evolúció útjait, árnyalatait, múltbeli és távlati tendenciáit.

* E sorok írója, a *Struktúrák és közösségek*. Bukarest. Kriterion Könyvkiadó. 1984. című első könyvét Tőkei Ferenc akadémikus, iskolateremtő sinológussal, s a marxi formációelmélet (ezen belül az ázsiai termelési mód) egyik legjelentősebb magyar és nemzetközi szaktekintélyével vitatkozva írta meg. Annak ellenére, hogy nem értettünk egyet, az iránta való tisztelem, a vele való későbbi személyes kapcsolat, amelynek során messzemenő segítőkészséget mutatott irántam, arra ösztönzött, hogy emlékéit ápoljam legalább annyival, hogy neki szenteljem a kötet egyik itt újra közölt fejezetét.

A fejlődési szintek legváltozatosabb formáinak párhuzamossága, időbeli egymásmellettsége az egyetemes történelem olyan adottsága, amellyel bármely társadalomelméletnek számolnia kell. E tanulmány a történelmet olyan komplex jelenségek és folyamatok halmazának tekinti, amelyben többirányú, pontosabban plurális tendenciák érvényesülnek. Ez a beállítottság érzésünk szerint jobban érzékelteti a valóságban mindig meglévő alternatívákat, a változó helyzetállapotokat, a történelem alapvető nyitottságát, amely az ember autentikus világtörténelmi magatartásformája. A történelem nem „haladásnapló”, amelynek számozott lapjaira előre be vannak jegyezve az események, hanem az alternatív helyzetek és állapotok sokszínű és -szintű mozaikja, vagyis mindig „többes számú”, a különböző konkrét régiók történelmeinek együttese.

Bár Marx, mint említettük, a XIX. századi tudományosságra jellemző történelmi egyirányúság híve volt, felmerül a kérdés, hogy a publicisztikai írásaiban használt ázsiaiság, félázsiaiság, valamint az elméleti igényű ázsiai termelési mód fogalmaival vajon nem a fejlődés külön útjaira kívánta-e felhívni a figyelmet. Mint láttuk, A politikai gazdaságtan bírálatához írott Előszavában „a gazdasági társadalomalakulatok progresszív korszakaiként”, vagyis ha „nagy vonásokban” is, de egymás után következőkként írta le az „ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok”-at.¹ Ez az álláspont egyébként logikusan adódik a történelem dialektikus materialista felfogásából.

A XIX. század ötvenes éveiben, amikor intenzívebben foglalkoztatta a „keleti kérdés”, Marxnak kétségtelenül látnia kellett az ázsiai fejlődés nyugat-európaiktól eltérő sajátosságait, azt, hogy a kapitalizmust tengerként veszik körül a fejlődés más-más irányát, útját és elvét követő társadalmak. Csakhogy Marx a hegeli „egyenlőtlen fejlődés” kategóriájával, történelefilozófiai szempontból közelítette meg saját jelen idejének történelmi valóságát. Vagyis úgy képzelte, hogy Ázsia esetében nem egy másfajta társadalomtípusról, fejlődési útról van szó, hanem a nyugat-európai formának egy a fejlődésben megkésétt, lemaradt, zsákutcába került változatáról.

Hegel felfogásában a történelem menete – az abszolút szellem kiteljesedésének folyamata – progresszív, Keletről Nyugat felé halad. Marx ezt a sémát soha nem vetette el, hanem saját ökonómiai fogalmaival újraértelmezte. Így az ázsiai termelési mód fogalmának a Grundrissében megtalálható legszisztematikusabb kifejtése valójában a hegeli egyetemes fejlődésmodell rétegzett társadalmainak sorrendjében helyezi el a keleti társadalmakat. Marxot ebben nyilván megerősíthette a korabeli indoeurópai elmélet, amely az egyetemes emberi fejlődés kezdeteit térben és időben közös őshazában (Indiában) feltételezte.

A Marx és Engels publicisztikai írásaiban előforduló, a napi politika jelenségeinek rendszerezésére szolgáló ázsiaiság-félázsiaiság fogalom pár jobban kifejezte az akkori történelem tényleges pluralitását. Marx és Engels következetesen Indiára, Kínára, Egyiptomra, a Török Birodalomra és

Oroszországra alkalmazta az „ázsiai”, illetve „félázsiai” jelzőt, akárcsak a XVII–XVIII. század utazói és bölcselei, akik útleírásaikban, értekezéseikben elsőknek hívták fel a figyelmet a keleti birodalmak társadalmi és történelmi sajátosságaira.

Thomas Row és Bernier például a nagymogulok India-járói megírták, hogy ott nincs földmagántulajdon, minden föld a fejedelmet illeti meg. Míg Francois Quesney eszményítette Keletet, különösen Kínát, addig Montesquieu a földrajzi környezet, a földmagántulajdon hiánya és a despotizmus közötti összefüggéselvre hívta fel a figyelmet. Hasonlóan írt Rousseau, Helvetius, Boulanger, valamint Anquetil du Perron és Constantin Volney. A keleti stagnálás állapotáról és annak okairól heves vita folyt a XVIII. századi Franciaországban. Angliában Alexander Dow, J. Grant, Charles és Robert Patton, valamint a nemzetgazdászok, Adam Smith, James Mill, Richard Jones, J. St. Mill írnak a „megrekedés állapotáról”, ők vezetik be az „ázsiai” terminust, és vázolják fel az ázsiaiság alapvető jellegzetességeit (a földmagántulajdon hiánya, önkényuralom, stagnálás, általános szolgaság).²

Marx lényegében tőlük veszi át a fogalmat, azzal a megközelítési mód-

² Vö.: V. N. Nyikiforov: *A Kelet és a világtörténelem*. Budapest, 1977:118-134. Thomas Row, aki a nagymogul dinasztiájából származó egyik sah udvaránál volt angol követ, közvetlen tapasztalatai alapján tudósítja a Nyugatot, hogy Indiában a sah földtulajdonán kívül nem létezik más földtulajdon, s hogy a sah valamennyi alattvalójának örököse.

Francois La Mothe Le Vayer (1588–1672) *Konfuciusz – Kína Szókratésze* c. munkájában az európai egyeduralkodók előtt Kínát mint „a jóindulatú despotizmus” példászerű modelljét mutatja be.

Gassendi tanítványa, Francois Bernier (1620–1688) Indiában Aurangzeb padisah udvari orvosaként működik, 1669-ben tér vissza Európába, és megírja *A nagymogul állam legutóbbi politikai fordulatainak története* c. művét. Bernier-t Chapelain mutatja be Colbert-nek, Franciaország pénzügyminiszterének, aki – XIV. Lajossal egyetértésben – egy olyan keleti megoldással kacérkodott, amelynek folytán a király lenne az egyetlen földtulajdonos az országban, a többiek csak birtokosok. De amikor Bernier *Az ázsiai államok hanyatlásának okairól* című levelét elküldte Colbert-nek, ennek be kellett látnia, hogy a termelők tulajdonnékülisége általános érdektelenséget szül, és így a dédelgetett tervet elvetették.

„Így hát – írta Bernier Colbert-nek –, Isten óvjon attól, hogy a mi európai egyeduralkodóink az alattvalóik által birtokolt valamennyi föld tulajdonosaivá váljanak. Mivel akkor államaik messze lesznek attól az állapottól, amelyben most vannak, nem lesznek olyan ápoltak, jól szervezettek, gazdagok, kulturáltak és virágzók, mint amilyeneknek most láthatjuk őket. Királyaink sokkal gazdagabbak és hatalmasabbak, mint Hindusztán királyai, és ezt el is kell ismernünk, hogy sokkal jobban és fejedelmiben vannak kiszolgálva, mint azok. Holott ők is lehetnének a pusztaság, a szegénység és a barbárok királyai.”

Bernier, akinek Indiáról írt, munkája 1833-ig 29 kiadást ért meg, nagyon jól látja a feltételhez kötött földbirtoklás mechanizmusát, és ezzel hozza összefüggésbe a politikai állapotokat is: „Ez a három állam, Törökország, Perzsia és Hindusztán a földbirtoklás viszonylatában megsemmisítve az »enyém« és a »tied« fogalmát, ami pedig

dal egyetemben, amely elsősorban a gazdasági állapotok (a tulajdonviszonyok, a javak termelése és elosztása) oldaláról írja le az ázsiai viszonyokat. Ha az ázsiai termelési mód fogalma a prekapitalista formák marxi sémájában az antikvitás és feudalizmus párhuzamaként, kontrasztjaként jelentkezik, az ázsiaiság, félázsiaiság kifejezésekkel Marx egy olyan társadalom gazdasági és politikai viselkedését jelöli, amely a XIX. század közepén (tehát az ő jelen idejében) is létezett. Meglátásunk szerint az ázsiai termelési mód történetfilozófiai és az ázsiaiság, félázsiaiság politológiai fogalmainak sajátos ambivalenciája eddig elkerülte a kutatók figyelmét.

Marx az ázsiaiságban és a félázsiaiságban mindenekelőtt a kapitalizmus kontrasztját, a múlt terhes örökségét látta: „A modern nyomorúság mellett

mindennek alapját képezi, ami a földön értékes és szép, önkéntelenül is nagyon hasonlít egymásra, és egyazon hiányosságokkal rendelkezik; előbb vagy utóbb valamennyiüket ugyanaz a csapás, ugyanaz a zsarnokság, ugyanaz a tönkremenés, ugyanaz a pusztulás éri utol.” (Idézi Nyikiforov: I. m. 124-125.)

Daniel Defoe a despotizmust és az igazságszolgáltatás „botránys tökéletlenségét” emelte ki: „Ha azt parancsolod nekik, hogy akasszák fel magukat, akkor egy pillanatra elsíróják magukat, majd tüstént engedelmessé válnak.” (I. m. 126.)

Voltaire és a fiziokraták Kínában a felvilágosult despotizmus ideális modelljét látták. Voltaire szerint Kínában deizmus uralkodott. Konfucius tanítása pedig maga a „tisztá morál”... „Filozófus-uralkodó” irányítja a birodalmat, a despotizmus csupán formális, így a Mennyei Birodalom civilizáltabb, mint az európai barbár országok. (I. m. 127.)

Montesquieu ezzel szemben a keleti despotiát, az „egy személy akarata és önkénye” által irányított kormányzási formát mélységesen elítéli. „A mi misszionáriusaink úgy mesélnek a kiterjedt kínai birodalomról, mint valami nagyszerű államról – írja –, amely egyesíti magában a félelmet, becsületet és erényt... Én nem tudom, mit értek a becsület szón olyan népeknél, akiket bármely munkára csak vesszőcsapással lehet rábírni.” Montesquieu szerint az egész Keletet áthatja a rabszolgaság szelleme. Ázsiában a hatalomnak „mindig despotikusnak kell lennie, ha pedig nem lenne ez a szélsőséges rabszolgaság, akkor hamarosan kisebb, az ország természetes tagolódásával összeegyeztethetetlen államokra szakadna.” (Mellesleg Marx is az „általános rabszolgaság” fogalommal jelölte a keleti állapotokat.) Montesquieu a despotiát ugyanakkor a földrajzi tényezővel hozza összefüggésbe: „valamennyi despotikus állam közül” – írja – leginkább ott elviselhetetlen a helyzet, „ahol az uralkodó magát valamennyi föld tulajdonosának és valamennyi alattvalója örökösének tekinti.” Szerinte Kína despotikus állam, amelynek alapelve a félelem. (I. m. 131-132.)

Helvetius a történelem egyfajta tehetetlenségi erejével magyarázza a keleti birodalmakra jellemző zsarnokságot: „Az első társadalmakba szerveződő népek elsőként jutottak el a despotizmushoz, mivel a kormányzat bármely formája ilyen véget ér.” (I. m. 133.)

A francia gondolkodásban tehát általánosan elfogadottá vált a Kelet tunyaságáról és despotikus államformájáról kialakított kép. Constantin Volney a francia forradalom alatt így jellemzi Keletet: „Az egész Ázsia sötétségbe borult. A bambusz nád segítségével kormányzó despotizmustól eldurvult kínai, akit elvakítottak az asztrológiai babonák, akit bilincsbbe ver az előírt magatartásformák megmásíthatatlan kódexe, és akit el-

az öröklött nyomorúságok egész sora nehezedik ránk, amelyek abból erednek, hogy ősi, magukat túlélte termelési módok és velük járó anakronisztikus társadalmi és politikai viszonyok tovább tengetik életüket. Nemcsak az élettől szenvedünk, hanem a haláltól is. Le mort saisis le vif.”³

Marxot főként az ázsiaiság-félázsiaiság meghaladásának történelmi perspektívája foglalkoztatja. A Zaszulics-fogalmazványokban ennek alapvető módját az ázsiaiság-félázsiaiság történelmi környezetének megszüntetésében, felszámolásában látta, amelynek folytán e struktúra módosul, és az érintkezés révén világtörténelmileg integrálódik a kapitalizmusba vagy (mint azt az orosz obscsina kapcsán kifejti) a kommunizmusba.

Marxnak az a sejtése, hogy a tőke planetarizálódási folyamatával párhuzamosan fellazul az ázsiaiságot-félázsiaiságot tápláló történelmi környezet, csak részben igazolódott be, ugyanis Keleten és másutt is lényegében felelős struktúrák születtek, anélkül, hogy a régiek teljesen átalakultak volna.

A szóban forgó fogalom-pár Marx publicisztikájában a leggyakrabban a „teljesen ázsiai” Kína és a „félázsiai” Oroszország despotikus politikai berendezkedésének megjelölésére szolgált. Ami nem jelenti azt, hogy Marx az ázsiaiság lényegét továbbra is ne saját módszeréhez híven, az alpból kiindul-

árasztanak saját nyelvi rendszerének hiányosságai, de leginkább a rosszul felépített írásbeliség, nekem korcs civilizációval rendelkező automata-népnek tűnik. Az indiai ember pedig, akit az előítéletek rabságban tartanak, akinek a vállát kasztjának szent bilincsei nyomják, gyógyíthatatlan apátiában tengődik.” (I. m. 134.)

A németeknél W. Leibniz, Ch. Wolff és J. G. Herder a Kelet iránti átmeneti lelkesedés korszaka után végül is az „ázsiai despotizmus” koncepcióját tették magukévá. Hegel Kínában az ázsiai despotizmus klasszikus példáját látta, míg Indiával elnézőbb: szerinte az ókori Kelet legfőbb jellemzői a despotikus központi hatalom és az állami földtulajdon. (I. m. 143-145.)

Itt jegyezzük meg, hogy Nyikiforov említett munkájának a nyugat-európai Ázsia-képet bemutató A kérdés történetéhez című fejezete (ahonnan a fentebbi idézetek származnak) azt kívánta bizonyítani, hogy a gondolkodás e vonulata helytelenül mérte fel Kelet sajátosságait. A szovjet történetírásban és történet-szociológiában Szturue a múlt század harmincas évek elején megfogalmazott elmélete tartja magát, amely szerint a világtörténelemben az osztálytársadalmak a rabszolgatartó formációval kezdődnek. Így a keleti társadalmakra is az ókori rabszolgatartó osztálytársadalom általános ismérvei a jellemzőek, nem pedig a földmagántulajdon hiánya és a despotikus államforma.

A rabszolgatartó társadalom kifejezés egyébként nem a legszerencsésebb, mert a rabszolgaság intézménye csak egyik jellegzetessége az ókori társadalmaknak. Annál is inkább, mert például a görög-római társadalom nem kezdettől fogva rabszolgatartó, az csupán egy későbbi fejlemény. Mi a görög-római idősakra az antik formáció terminust tartjuk megfelelőnek. Ami nem azonos az ókorral mint világtörténelmi periódussal, amelyben több formáció volt egymás mellett, például az antik és az ázsiai.

³ K. Marx: *A tőke*. Budapest, I. 13-14.

Vö.: Maurice Godelier: *La notion de mode de production asiatique*. Resumé. CERM (Centre d'Études et Recherches Marxistes) 1963/9.

va definiálta volna, mint a lineáris fejlődési séma első rétegzett társadalmát. Az ázsiai termelési mód kategóriájával jellemzett társadalmakat a nyugat-európai társadalomtípus előzményeként (vagy a fejlődésben megrekedt, zsákutcába jutott változataként) értelmezve Marx nem a különböző fejlődési utakat követő önmozgásokat, hanem az egyazon fejlődési vonalon belül érvényesülő disszonanciákat igyekezett kimutatni. Márpedig a nyugat-európai fejlődés épp a Marx által is hangsúlyozott egyedisége, a maga sajátos minősége révén válhatott alkalmassá arra, hogy a többi társadalom számára is modellértékű legyen.⁴

Nyilvánvaló, hogy az ázsiai struktúraformának nincs modellértéke. Az egyetemessé válását lehetetlenné tevő minőségi jegyek (mozdulatlanság, zártság, despotizmus stb.) elsődleges oka nézetünk szerint nem az alapban keresendő, hanem egy olyan sajátosságban, amely arra késztet, hogy – Marx kategóriái segítségével – újragondoljuk az ázsiaiság-félázsiaiság tartalmi és formai összetevőit.

Kiindulópontunk a kortárs őstörténeti kutatásoknak az a felismerése, miszerint a civilizációk kezdetei, vagyis az első rétegzett társadalmak és politikai szervezeteik, valamint ezek későbbi monumentális teljesítményei nem annyira a termelőerők fejlődését meghatározó technológiai újításokkal, mint inkább felépítményi szervezési mozzanatokkal függnek össze.⁵

Ezt végiggondolva jutottunk el az alábbi elvi és módszertani összefüggésekhez:

- a termelés természeti feltételei kezdetben meghatározzák ugyan az egész társadalmi struktúraforma viselkedését, később azonban – különösen az ázsiai típusba – a szervezési-felépítményi szféra az, amely meghatározza, megszabja a társadalom egészének mozgástendenciáját, dinamikáját;
- e társadalmak sajátosságai a gazdasági szerkezeten túl az intézményi struktúrában keresendők;
- ezekben a struktúraformákban a politikai szervezet termelési módként funkcionál; a termelési mód nem a termelés objektív módja, hanem az a mód, ahogyan az embereknek, embercsoportoknak megszabják, hogyan termeljenek;
- e struktúraformában az uralmi-hatalmi szférán kívül nem létezik más autonóm szféra; ilyen értelemben mondhatjuk, hogy ez a struktúra szubszanciális, illetve totális;
- az állam mint politikai szervezet működését egy eszköztulajdon nélküli bürokratikus apparátus biztosítja, amely hatalmi eszközökkel vonja el a közvetlen termelő terméktöbbletét; ez az apparátus alkotja a társadalom uralkodó rétegét;

⁴ Maurice Godelier: *Qu'est-ce définir une „formation économique et sociale“? L'exemple des incas.* La Pensée 1971, 159. sz.

⁵ Vö.: Graham Clark: *A világ őstörténete.* Budapest, 1976, 140; 149; 272-273.

– végül, e struktúraforma adinamikus, stagnáló jellege nem a gazdasági szerkezetben, a nemzeti-törzsi viszonyok továbbélésében, a városok, a kereskedelem, az ipar, a bérléviszonyai stb. hiányában keresendő, hanem a hatalom bürokratikus és az uralom despotikus jellegében.

A TÖRZSI TULAJDON ALTERNATÍV ÚTJA

Marx az ázsiai struktúra geneziséét, akárcsak az antik és feudális formákét, őstársadalmi környezetből bontja ki. Az őstörténet sokat foglalkoztatta. Nyilván ott látta minden későbbi fejlődés közös alapját. Logikus tehát, hogy a tulajdonviszonyok keletkezését, típusait kutatva a tulajdon világtörténelmileg első formáját a törzsi tulajdonban jelölte meg. „Ez a termelés fejletlen fokának felel meg – írja –, amikor egy nép vadászatból és halászatból, állattenyésztésből vagy legfeljebb földművelésből él. Ez utóbbi esetben a megművelten földek nagy tömegét előfeltételezi. A munkamegosztás e fokon még nagyon kevésé fejlett, és a családban meglévő természetadta munkamegosztás további kiterjesztésére szorítkozik. A társadalmi tagozódás ennél fogva a család kiterjesztésére szorítkozik: patriarchális törzsfők, alattuk a törzs tagjai, végül rabszolgák. A családban lappangó rabszolgaság csak fokozatosan fejlődik ki a népesség és a szükségletek megszorodásával és a külső érintkezések, mint a háború, mint a cserekereskedelem kiterjesztésével.”⁶ A német ideológia e szövegrészéből egyáltalán nem derül ki, hogy már itt konkretizálna az ázsiai közösségtípus. A „legfeljebb földművelésből él”, ami a megművelten földnek nagy tömegét előfeltételezi” olyan általánosítás, amely ugyanúgy állítható a vadász, halász, állattartó életmódra is, hiszen ezek is a megművelten földek nagy tömegét, illetve kiterjedését igénylik.

Marx az ún. *Dreistufenlehre* XVIII–XIX. században általánosan elfogadott elméletét teszi magáévá, miszerint az állattenyésztés spontánul keletkezik a vadászatból, s minthogy egyszerűbb, meg kellett előznie a komplex ismereteket igénylő földművelést. A gazdasági fejlődés háromlépcsős elmélete (vadászat-gyűjtögetés, állattenyésztés, földművelés) így egyben az ember egzisztenciális cselekvésének egyirányúságát is mutatja. Marx tehát magát az őstörténeten belüli fejlődést is lineárisnak fogta fel. Ma már tudjuk, hogy tisztán zsákmányoló vagy állattartó vagy földművelő életmód nem létezett. A fejlődés korai szakaszára, az ökológiai adottságok függvényében, az élelemszerzés-élelemgazdaság kombinált (halász, vadász, arató, állattartó és földműves) formái voltak jellemzőek. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az élelemszerzés már a prehistorikus időszak korai fázisaiban – a paleolit, mezolit korban – sem kötötte le a közösségek teljes idejét. Az ember, mint azt a barlangrajzok tanúsítják, képes

⁶ MEM 3, 77-78.

volt szabadidő biztosítására is.⁷ Vagyis már akkor sok, a létfenntartáshoz nem közvetlenül kapcsolódó tevékenységi formával kell számolnunk.

Marx számára, aki a tulajdonformák alapján közeledett az emberi társadalom fejlődéséhez, a törzsi tulajdon a fejlődés nem ázsiai vonulatának a kiindulópontja. Az idézett szöveg kontextusa is erre utal, hiszen Marx a továbbiakban a tulajdon második, a törzst követő formájaként az antik kettős tulajdonformát, harmadikként pedig a feudális rendi tulajdont említi. A német ideológiában tehát a törzsi tulajdon, a történelmi környezet-től meghatározottan, az antik és feudális tulajdonformák alternatíváját hordozza. A törzsi tulajdon bázisán, a patriarchális család keretei közt változott horizontális és vertikális irányú tagolódás, mint az érintkezés, a háború, cserekereskedelem produktuma ugyancsak az antik viszonyok irányába történő módosulás kezdeti tendenciájának jele.

Érdekes, hogy ugyanakkor a tulajdon második (antik) és harmadik (rendi) formája, bár egymást követi a logikai sémában, nem kapcsolódik logikailag. A kettő között nincs átmenet.⁸ Marx egyszerűen konstatálja, hogy a nyugati feudalizmus a késő római és a germán törzsi intézmények keveredésének eredménye. A német ideológiában csak a feudalizmusnak a kapitalizmusba való átmenete van kidolgozva: a kapitalizmus nyilvánvalóan a nyugati feudális fejlődés következménye.

Mindebből tárgyunk szempontjából az a lényeges, hogy az ázsiai termelési mód alternatívája itt még egyik tulajdonforma kapcsán sem merül fel a marxi szövegben.

Marx, mintegy tizenöt évvel később, a Grundrissének A tőkés termelés előtti tulajdonformák című részében a tulajdon első formáját szintén a törzsi tulajdonban jelöli meg: „E tulajdon első formájában első előfeltételként először egy természet megszabta közösség jelenik meg. Ez a közösség a család és a családon belüli házasodás által törzssé kiszélesült család vagy törzsek kombinációja. Minthogy feltételezhetjük, hogy a pásztorkodás, egyáltalában a vándorlás a létezési mód első formája, hogy a törzs nem telepedik le egy meghatározott helyen, hanem lelegeli, amit talál (...), a törzsi közösség, a természetes közösség a föld (időleges) közös elsajátításának és használatának nem eredményeként, hanem előfeltételeként jelenik meg. Amikor aztán végre letelepednek, a különböző külső, éghajlati, földrajzi, fizikai stb. feltételektől, másrészt pedig sajátos természetes hajlamaiktól – törzsi jellemvonásaiktól – függ, hogy ez az őseredeti közösség milyen nagy vagy kis mértékben módosul. A természet megszabta törzsi közösség, vagy ha úgy tetszik, a horda – a vér, a nyelv, a szokások közössége – az első előfeltétele életük objektív feltételei elsajátításának és az élet

⁷ Graham Clark I. m.-103.

⁸ Vö.: MEM 3, 77-78.

önmagát újratermelő és megvalósító tevékenységének (a pásztor, vadász, földművelő stb. tevékenységnek).

A föld a nagy műhely, az arzenál, amely mind a munkaeszközt, mind a munkaanyagot, mind a helyet, a közösség bázisát adja. Az emberek naiv módon viszonyulnak a földhöz, mint a közösség, az eleven munkában magát termelő és újratermelő közösség tulajdonához. Minden egyes csak mint e közösség tagja viselkedik tulajdonosként vagy birtokosként. A munkafolyamat útján történő valóságos elsajátítás ezek mellett az előfeltételek mellett megy végbe, amelyek maguk nem termékei a munkának, hanem természetes vagy isteni eredetű előfeltételeiként jelennek meg.⁹

A Marx által leírt ősi közösségi forma, a törzsi közösség minden későbbi módosulás alapja.¹⁰

Marx az eredeti, archaikus közösséget mind a termelés, mind pedig elosztás tekintetében kollektivistikusnak tekintette, nyilván abból a módszertani megfontolásból, hogy kapcsolatot tudjon teremteni az őstársadalom és az osztálytársadalom között. Az ázsiaiság kategóriája éppen ennek a kapcsolatteremtésnek az egyik lehetséges útját jelöli. „Ez a forma (vagyis a törzsi tulajdonforma) – írja Marx –, amelyben az alap egyazon földviszony, igen különbözőképpen realizálódhat. Például egyáltalán nem mond ellent ennek a formának, hogy, mint a legtöbb ázsiai földforma esetében, az e kisközösségek felett álló összefoglaló egység jelenik meg magasabb tulajdonosként, vagy egyetlen tulajdonosként, a valóságos közösségek pedig ennek következtében csak örökös birtokosokként. Minthogy az egység a valóságos tulajdonos és a közös tulajdon valóságos előfeltétele, ez az egység maga mint a sok valóságos külön közösség fölött álló különös jelenhet meg, amely esetben az egyes ténylegesen tulajdon nélküli, illetve a tulajdon (...) az ő számára közvetlen alakban jelenik meg, oly módon, hogy az összegység – amely a despotában realizálódik, mint a sok közösség atyjában – a különös községek közvetítésével az egyeseknek engedi át. A többlettermék – amelyet máskülönben törvény útján állapítanak meg, mert a valóságos elsajátítás a munka révén történik – ezért magától értetődően ezt a legfelsőbb egységet illeti. Tehát a keleti despotizmus és a benne a jogi látszat szerint fennálló tulajdon nélküliség keretei között a valóságban, mint e despotizmus alapja, a törzsi vagy községi tulajdon áll fenn, amelyet többnyire az iparnak és földművelésnek a kisközösségeken belül való ösz-

⁹ K. Marx: *A tőkés termelés előtti tulajdonformák*. Budapest, 1953, 8.

¹⁰ Marx a törzsi közösségben, illetve a módosult törzsi közösségben látja mindhárom társadalmi formáció (antik, feudális és ázsiai) alapját. A törzsi közösség nála az emberi társadalom létezésének első formája, amelynek aztán a módosult antik, feudális, ázsiai formákban is az az alapvonása, hogy az egyén mint tulajdonos vagy birtokos a közösség közvetítésével viszonyul a legfőbb termelőeszközökhöz, a földhöz. (Vö.: K. Marx: I. m. 26-27.)

szekapcsolása hoz létre; e közösségek ezáltal teljesen önellátóak és az újratermelés és többlettermelés minden feltételét magukban foglalják. Többletmunkájuk egy része a magasabb közösségé, amely végül is személyként létezik, s ez a többletmunka nyilvánul meg mind az adóban, stb. mind azokban a közös munkákban, amelyeket részben a valóságos despotia, részben a képzelt törzsiség (Stammwesen), az isten egységének dicsőítésére végeznek. Ez a fajta községi tulajdon mármost, amennyiben valóban munkában realizálódik, megjelenhet vagy úgy, hogy kis községek egymástól függetlenül vegetálnak egymás mellett és bennük az egyes a többiektől függetlenül dolgozik családjával a számára kijelölt földön (bizonyos munka egyrészt közös készlet megteremtése, mondhatni biztosítás céljából, másrészt a közösség mint közösség költségeinek fedezésére, tehát háborúra, istentiszteletre stb.; itt találkozunk először a szó legősere-detibb értelmében vett urasági domíniummal, például a szláv, a román községekben stb. Ebben bennerejlik a robotra stb. való áttérés); vagy pedig az egység kiterjedhet arra, hogy magát a munkát is közösen végzik; ez valóságos rendszer lehet, mint Mexikóban, Peruban különösen, a régi keltáknál, egyes indiai törzseknél. Megjelenhet továbbá a törzsiségen belüli közösség úgy is, hogy az egységet egy törzs-családfő képviseli, vagy pedig a családfők egymáshoz való vonatkozásaként. Eszerint alakul ki e közösség despotikusabb vagy demokratikusabb formája. A munka révén történő valóságos elsajátítás közös feltételei, a vízvezetékek – az ázsiai népeknél ezek rendkívül fontosak –, közlekedési eszközök stb. ezután a magasabb egység, a kis községek felett lebegő despotikus kormányzat műveként jelennek meg. Tulajdonképpen városok ezek mellett a falvak mellett csak ott alakulnak ki, ahol a hely különösen kedvező a külkereskedelem számára, vagy ahol az államfő és satrapái jövedelmüket (a többlettermék) kicserélik munkára, felhasználják munkaalkapként (labour funds).¹¹

Az idézett szöveg Marx legteljesebb és legrendszeresebb kifejtése az ázsiai termelési mód fogalmáról és elméletéről. Többi idevágó megjegyzései szétszórtan, különböző nemzetgazdasági, politikai stb. kérdések kap-

¹¹ Marx: I. m. 9-10. Marx a továbbiakban a következőképpen árnyalja megfogalmazását: „A tulajdon eredetileg – ázsiai, szláv, antik, germán formájában egyaránt – azt jelenti, hogy a dolgozó (termelő, illetve magát újratermelő) szubjektum úgy viszonyul termelése vagy újratermelése feltételeihez, mint amelyek az övéi. Ezért különböző formái is lesznek aszerint, hogy milyenek e termelés feltételei. A termelés maga a termelőnek az objektív feltételei között és velük együtt való újratermelését célozza. Ez a tulajdonosként való viszonyulás... az egyénnek egy törzsiség vagy közösség tagjaként való meghatározott meglétét előfeltételezi. A rabszolgaság, jobbágyosság stb., amikor a munkás maga a harmadik egyén vagy közösség számára való termelés természeti feltételei között jelenik meg (ez például a *kelet általános rabszolgaságának viszonyai közt* nem így van, csak európai szemszögből) ... *sohasem eredeti, mindig másodlagos jelenség*, bár szükség-

csán fogalmazódtak meg. Marx, mint látható, a törzsi köztulajdon bázisán osztálytársadalom létrejöttét sejteti. Ennek jellemzői az izolált, önellátó természeti gazdaságon alapuló faluközösség, a város mint közigazgatási székhely, a házi-, illetve kézműipar, a föld mint legfőbb termelőeszköz közösségi-állami tulajdona, a despotikus államforma, amely „személyként létezik”, a nagy közművek, vízvezetékek, utak stb.

A Marx által vázolt struktúraforma jellemzője, hogy míg termelési viszonyait tekintve a törzsi tulajdon alapján áll, s mint ilyen az ősközösséghez áll közelebb, a termelés és elosztás közösségi jellegét feltételezi, belső struktúrája pedig egyfajta törzssé bővült családként fogható fel, addig felépítménye osztály jellegű. Hegeli hasonlattal élve, ez a struktúra olyan, mint az egyiptomi piramis, amely félig a föld alatt és félig a föld felett áll; vagyis egyrészt a természetadta közösségi tulajdonforma érvényesül benne, másrészt a társadalom történelmileg kialakult kettéhasadása alsó és felső rétegekre.

Természetesen lehetséges egy olyan értelmezési lehetőség is, hogy az ázsiai termelési mód elmélete mindenekelőtt őstörténet-elmélet, mert a keleti közösséghez mint földművelő közösséghez kötődik, s így alapjellemezése még nem az ázsiai államról szól. A továbbiakban ugyanis Marx nem államról, hanem ázsiai birodalmakról beszél. Mint láttuk, Marx szerint a legtöbb ázsiai földforma nem mond ellent az első (törzsi) tulajdonforma alapmeghatározásának, sőt a Mexikó, Peru, a kelták vagy a szláv és román közösségi formák által képviselt változatok sem lépték át a természetadta közösségen alapuló földviszonyt.

Világos, hogy Marx nem akarta az ázsiai termelési mód fogalmát az ázsiai államokra korlátozni, amelyek csupán speciális esetei az indogermán elmélet alapján kidolgozott ázsiai őstársadalom-koncepciónak. Ezért említi az Ázsián kívül eső, de hasonló strukturális modellt képviselő közösségi formákat is. Természetesen igen kényelmes és „helyénvaló” álláspontot képviselnénk, ha a szóban forgó ázsiai modellben csupán az őstársadalom természetadta képződményét látnánk. Olyat, amelyet annak idején Sztálin is képviselt, aki az ázsiai termelési módban lényegében nem különálló gazda-

szerű és logikus eredménye a közösségre és a közösségben való munkára alapozott tulajdonnak.” (I. m. 30-31. Kiemelés tőlem.– P. I.) Tehát Marx a törzsi állapotokból vég-eredményben négy alternatív kiutat jelez; ezek közül az antik és germán jól körülhatároltak, a keleti túl elvont, míg a szláv formát csupán jelzi, s a keletihez hasonlítja. E formák a társadalmi munkamegosztás egy-egy változatát képviselik az újratermelés folyamatában, amely meghatározza az egyén és közösség viszonyát. Ez a viszony Keleten mint „általános rabszolgaság” rögzítődik. Lényeges, hogy az ázsiai közösség-típust primér formának tekinti a másodlagos (antik és feudális) formákhoz képest, holott, mint látni fogjuk, ennek ellentmond a történelmi valóság. (Lásd ennek egy másik, általunk vitatott, értelmezését Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Budapest, 1977.)

sági-társadalmi alakulatot látott – s főleg nem osztálytársadalmat –, hanem ösközösségi törzsi patriarchális viszonyokat. A kérdés máig sem lezárt.¹² Mindenesetre az idézett szövegek alapján nyilvánvaló, hogy Marx itt két struktúraforma leírására törekedett, mégpedig oly módon, hogy mozgásten-denciájukat is megragadja.

Marx – szerintünk – a törzsi tulajdon alapján az őstársadalom két szakaszt emeli ki. Az elsőben az alapvető termelőeszköz – a föld – elsajátítása és használata közös, a másodikban az „összefoglaló egység”, a közösség jelenik meg „magasabb tulajdonosként, a valóságos közösségek csak örökös birtokosok”. Vagyis e tulajdonforma előfeltétele a közösség mint egység megléte. De mi az egység, illetve a legfelsőbb egység? Mi a képzelt törzsiség, a *Stammwesen*? A szóban forgó szövegben nincs erre egyértelmű válasz. A továbbiakban Marx megállapítja, hogy a közösségi tulajdon

¹² Ez nyilván összefügg az ázsiai termelési mód fogalmának ellentmondásaival. Tény, hogy a 19. század ötvenes és hatvanas éveiben Marxot intenzíven foglalkoztatta a kérdés, de ugyanez már nem mondható el a hetvenes és nyolcvanas évekről. Bár a marxi fogalom hívei nem is akarnak hallani arról, hogy Marx végül is elvetette az ázsiai termelési mód kategóriáját, vannak, akik az ellenkezőjét állítják. Karl A. Wittfogel *A keleti despotizmus* című könyvének *Az ázsiai termelési mód felemelkedése és bukása* című 9. fejezetében többek közt elmondja, hogy a 19. század hatvanas és hetvenes éveiben az anarchista szerzők támadták Marx szocialista államelméletét; Proudhon 1864-ben például a proletárdiktatúra államát jellemezve leszögezte, hogy a tömegek diktatúráján alapuló demokrácia régóta ismert abszolutisztikus elv, a meg nem osztott közhatalom, a teljes központosítás, az inkvizícióhoz hasonló rendőrség gondolata veszedelmes, akárcsak az egyéni, a szövetségi és regionális tevékenységformák módszeres szétzúzása. Bakunyn 1873-ban, *Etatizmus és anarchizmus* című könyvében szintén támadta a marxi állammodellt. Így – mondja Wittfogel – mivel Marx és Engels hasonlóságot észleltek az ázsiai termelési mód fogalma és saját programjuk között, elvetették e kategóriát. Hasonlóképpen járt el Lenin és Sztálin is, amikor megértették, miről van szó. (Karl A. Wittfogel: *Le Despotisme oriental. Etude comparative du pouvoir total*. Paris, 1964, 484-534.)

De nemcsak Wittfogel van ezen a véleményen. Nyikiforov már idézett könyve például kizárólag azért íródott, hogy bebizonyítsa: Marx, Engels és Lenin az ázsiai termelési mód fogalmát végül is használhatatlannak tartották és elvetették. „Nem értünk egyet sem azzal az elképzeléssel – írja Nyikiforov –, hogy K. Marx élete végéig az ázsiai termelési mód hipotézisének híve maradt volna, sem pedig azzal, hogy F. Engels műveiben, úgymond »nincs a prekapitalista ázsiai formáció meglétéről elismerő állítása«. K. Marx és F. Engels egyszerre jutottak el az ázsiai termelési mód hipotéziséhez és egyszerre utasították is el, jöllehet különböző időszakokban különféleképp vettek részt a probléma feldolgozásában.” (I. m. 394.) Nyikiforov a továbbiakban idézi V. P. Iljusecskin véleményét „a reménytelenül elöregedett, de azért nem kevésbé Marx tollából származó »ázsiai termelési módról«, amely eredetében a hegeli abszolút szellem önmegismerésének ázsiai stádiumára vezethető vissza”. „Azokat az eszméket – írja Iljusecskin –, amelyek már rég a marxizmus holt betűivé váltak, és amelyek ellentmondanak az élő szellemnek, néhányan most újból napvilágra hozzák a marxizmus klasszikusainak új olvasata formájában, és ezeket a tudomány új szavaként propagálják és adják ki. Itt az

munkában realizálódik, így az elsajátításnak közösségi feltételei lehetnek (vízvezetékek, közlekedési eszközök stb.). De ugyanott – s ez igen lényeges –, ahol a közösségi tulajdon munkában realizálódik, az elsajátítás egyénileg, a családok számára kijelölt földön is történhet. De ezek a változatok nem módosítják az alapvető viszonyt, azt ti., hogy ebben a formában a közvetlen termelő tulajdon nélküli, az alapvető termelőeszközhöz, a földhöz nem tulajdonosi minőségében viszonyul.

A legfelsőbb közösségről beszélve, amely „végül is személyként létezik” (vagyis despotaként), Marx már nem olyan egyértelmű. Nem világos, hogy az végül is hogyan viszonyul az alapvető termelőeszközhöz, a földhöz, csak annyit tudunk, hogy a közvetlen termelőtől elvont többlettermék „közös készlet”, a „közösség mint közösség költségeinek” fedezését szolgálja, és végül az „államfő és satrapái” költik el a külkereskedelemben. Marx látta a közösségen belül a kizsákmányolás irányába történő elmozdulást, de azt nem tudta vagy nem akarta konkretizálni, úgy tüntette fel, mintha itt csupán egy vékony rétegről volna szó. A „legfelsőbb” stb. fogalmakkal lényegében a közösségi bázison létrejött felépítményt írja körül. Marx leírásából mindenestre kiderül, hogy a termelés és elosztás viszonyai szabályozottak. A szabályozottság éppen a többlettermék, a munka kisajátításának útja-módja.

A társadalom bázisa és csúcsa közötti viszony osztályviszony, de ennek konkrét formáját és tartalmát Marx nem rögzíti. Csupán a despotát jelöli meg, amelyben végül is a magasabb közösség személyként létezik. Ez Hegelt idézi emlékezetünkbe, hiszen Keleten ő is egy embert tartott szabadnak, a despotát, akiben az egység megszemélyesül. Így aztán nem véletlen, hogy Marx, akárcsak Hegel, úgy vélte, hogy az ázsiai társadalmak nem jutottak

ázsiai termelési mód propagandájára gondolok, amelyet (...) a *Vaproszy Filozofii* című folyóirat hasábjain folytatnak a marxizmus kutatása címen. Ha egy szerző a flogiszton elavult elméletének propagálásával lépne fel, a kémikusok ebben tréfát, misztifikálást vagy tisztán patológikus esetet látnának ... De a történelmi materializmus elméletéhez való ténylegesen nihilista viszony területén a rekord L. Sz. Vasziljevnek *Az ókori kínai társadalom társadalmi struktúrája és dinamikája* című cikke (...) Miután elferdített képét adta az ókori kínai társadalomnak (L. Sz. Vasziljev), olyan meghökkenítő kijelentéseket tesz, amelyre csak olyan ember szánhatja rá magát, aki csak hallomásból ismeri a történelem marxista, materialista fogalmát.” (I. m. 403.)

Az idézett vélemények közül nyilvánvaló, hogy a Wittfogel a megalapozottabb, a második a sztálini dogmatizmus világos példája. Vasziljevről pedig annyit, hogy kiváló sinológus, aki a sémákat félredobva kutatja Kelet titkait. Nyikiforov a kérdés rendelteti úton történő lezárására törekszik, oly módon, hogy az ázsiai termelési mód fogalmát a rabszolgatartó formával helyettesítsék, mivel a külön fejlődés elismerése precedenst teremthet a későbbi külön utakhoz. Lásd még: Pászka Imre: *Az ázsiai termelési mód régi és új vitájához*. Korunk 1982/10 és 1983/4.

még el a tulajdonképpeni államiságig. Ugyanakkor, amikor az elsajátítás közös feltételeiről beszél, akkor a termelés, a gazdaság olyan infrastruktúrális létesítményeire hívja fel a figyelmet, mint a vízvezetékek, a közlekedési eszközök stb., ami pedig valóságos állami funkcióra utal.

Az ázsiai struktúraformában az alapvető társadalmi viszonyt kifejező tulajdonviszony minősége is módosul. A közvetlen termelő a szükséges termelőeszközök és a munkafeltételek birtokosa, hiszen e nélkül a bizonyos önállóság nélkül nem jöhetne létre a többlettermék, amit elvonjanak, de birtokosi minősége korlátozott. Ami többek között abban nyilvánul meg, hogy „gazdaságon kívüli kényszerrel – bármilyen formát is öltson az – facsarható ki belőlük a névleges földtulajdonos számára végzett: munka.”¹³ Ázsiában „közvetlenül az állam az, ami velük szemben áll mint a föld tulajdonosa és uralkodó hatalom (...) a földjáradék egybeesik az adóval, vagy helyesebben nincs a földjáradék e formájától különböző adó. Ilyen körülmények között nem szükséges, hogy a függőségi viszonyok akár politikailag, akár gazdaságilag szigorúbb formát öltsenek, mint amely egyformán jellemző minden alattvaló viszonyára ehhez az államhoz. Itt az állam a legfelsőbb földesúr. A szuverenitás itt nem más, mint a nemzeti méretekben összpontosított tulajdon. Ezért ebben az esetben nincs is semmiféle magántulajdon, bár mind a magán, mind a közös földbirtoklás és haszonélvezet fennáll.”¹⁴

Végül a Grundrisse formációelméleti részében írja: „az ázsiai formában (legalábbis az ott uralkodó formában) az egyes embernek nincs tulajdona, csak birtoka; a tulajdonképpeni valóságos tulajdonos a közösség – tehát a tulajdon csak mint a föld közös tulajdona van meg.”¹⁵

Feltűnő, hogy Marx az egyik szövegben közösségi tulajdonról, a másikban pedig állami tulajdonról beszél. Márpedig a kettő között igen lényeges a különbség. Ha azt, amit Marx a tulajdon első formája kapcsán a törzsi társadalomról és különösen a keleti, ázsiai tulajdonforma közösségi jellegéről megállapított, összevetjük a földjáradék kapcsán tett meg-

¹³ K. Marx: *A tőke*. III, Budapest, 1961, 758. A többletmunka (a robot) elsajátításának feltétele Indiában a „kispasztorok többé-kevésbé természetesen kialakult termelési közösségekbe” való tömörülése. Marx itt bizonytalan: szavait úgy is értelmezhetjük, hogy a faluközösség természetes képződmény, de úgy is, hogy mesterséges. Márpedig világosan kell látnunk, hogy a robot csakis kikényszerített lehet.

¹⁴ I. m. 758-759. Az ázsiai struktúrákban a földjáradékot munka és terményadó formájában igényelte a politikai uralom a közvetlen termelőtől, ez határozta meg az uralmi és szolgasági viszonyokat. Marx helyesen látja, hogy összefüggés van a földjáradék e formái és a rend és szabályozottság között. (I. m. 761-762.) A gazdaságon kívüli rend és szabályozottság a struktúrát bizonyos értelemben „örökkévalóvá” teszi, ami az uralmi viszonyok módosulatlan formában való újratermelődésével egyértelmű.

¹⁵ K. Marx: *A tőke* termelés előtti tulajdonformák.

jegyzéseivel, világossá válik a termelést és az elosztást az adórendszer útján szabályozó állam szerepének konkretizálódása. De ez még nem vet fényt az egész társadalom szerkezetére, a szuverenitási s függőségi viszony politikai formájára, a sajátos államforma „legbelső” titkára, „rejtett alapjára”¹⁶. Mint ahogy az uralmi, illetve szolgasági viszonyok minőségére sem.¹⁷ Márpedig a probléma az, hogy hogyan volt lehetséges egy ilyen struktúraforma kialakulása és több évezredes fennállása. Erre a kérdésre, akár csak a felépítmény genezisének és sajátos természetének kérdésére csupán a termelés természeti feltételei történelmivé válásának folyamata adhat – legalább viszonylag megnyugtató – választ.

A TERMELÉS TERMÉSZETI FELTÉTELEI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A munka termelékenységének természeti feltételei tekintetében Marx két adottságot vett figyelembe. Az egyik a létfenntartási eszközökben való természeti gazdagság (talaj termékenysége, halban gazdag víz stb.), a másik a munkaeszközökben való természeti gazdagság (erős esésű vizek, hajózható folyók, fa, fém, szén stb.). Ezek hatása az emberi társadalomra az illető termelési mód fejlettségi fokának a függvénye. A kultúrák kezdeti korszakában a létfenntartási eszközök, magasabb fejlettségi szinten a munkaeszközök jelentősége nagyobb. Általában elmondhatjuk, hogy a természeti környezet, az ökológiai adottságok szerepét sem alábecsülni, sem eltúlozni nem szabad.

Ha a termelés természeti feltételei felől közelítjük meg az ázsiai társadalom sajátosságának okait, akkor mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy Keleten a fejlődés során ezek a természeti feltételek történetiekké, társadalmiakká váltak. Az ázsiai termelési módban a gazdaság alapvető, társadalmat fenntartó ágazatának, a mezőgazdaságnak a termelékenysége a vízellátástól függött, ami tudatos szabályozó, tároló stb. műveleteket igényelt. Az, hogy „Egyiptom a Nílus ajándéka”, nem Hérodotosz frázisa, hanem egy Egyiptomtól Perzsián keresztül Indiáig és Kínáig érvényes igazságot fejezett ki, a „víz nélkül nincs földművelés” igazságát. Marx A brit uralom Indiában című cikkében a következőket írja ezzel kapcsolatban: „Ázsiában időtlen idők óta általában csak három kormányzati ágazat volt: a pénzügyek, vagyis a belföld fosztogatása; a hadügy, vagyis a külföldi országok fosztogatása; és végül a közmunkák igazgatási ágazata. Az éghajlat és a területi feltételen – különösen a Szaharától Arábián, Perzsián, Indián és Tatár földön át a legmagasabb ázsiai felföldig terjedő roppant sivatagsávok – a keleti mezőgazdaság alapjává a csatornákat és a vízművekkel történő mesterséges öntözést tették. Az áradásokat mind Egyiptomban és Indiában, mind Mezopotámiában,

¹⁶ K. Marx: *A tőke*. III, 759.

¹⁷ Tőkei F.: *Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez*. Budapest, 1965. 67-79.

Perzsiában és más országokban felhasználják a talaj megtermékenyítésére, a magas vízállást kihasználják az öntözőcsatornák felduzzasztására. A víz gazdaságos és közös felhasználásának ez az elsőrendű szükségessége, amely Nyugaton, így Flandriában és Itáliában a magánvállalkozást önkéntes társulásra készítette, Keleten, ahol a civilizáció túl alacsony és a terület kiterjedése túl nagy volt ahhoz, hogy önkéntes társulás jöhessen létre, a kormány központosító hatalmának közbelépését követte meg. Ezért minden ázsiai kormányra egy gazdasági funkció hárult, a közmunkákról való gondoskodás funkciója. A talajnak ez a mesterséges megtermékenyítése, amely a központi kormányzattól függ és az öntözéses és lecsapolási munkálatok elhanyagolása esetében nyomban veszendőbe megy, magyarázatul szolgál arra az egyébként különös tényre, hogy egykor kitűnően megművelt nagy területek, mint Palmyra, Petra, valamint Jemen romjai és Egyiptomnak, Perzsiának és Hindusztnának nagy tartományai ma terméketlen sivatagok, és magyarázatul szolgál arra is, hogy egyetlen pusztító háború hogyan néptelenített el egy országot évszázadokra, hogyan fosztotta meg egész civilizációjától... De az ázsiai birodalmakban már hozzászoktunk ahhoz, hogy a földművelés az egyik kormány alatt leromlik, s egy másik kormány alatt ismét feléled. A termelés úgy függ a jó vagy rossz kormánytól, ahogyan Európában változik a jó vagy rossz időjárás szerint.”¹⁸

Marx, mint látható, az ökológiai tényezőket a kooperációval kapcsolja össze, vagyis összefüggést lát a természeti és a társadalmilag, történelmileg kialakított adottságok között. De miközben számba veszi az ázsiai kormányzatok funkcióit, és azokat helyesen az öntözéses földműveléssel hozza kapcsolatba, nem említi magának a központosított államnak a létrejöttét. Egyszerűen adottságnak veszi, mintha a politikai szervezet kialakulása nem volna kapcsolatban a termelés természeti feltételeivel is.

A keleti társadalmakban az élelemtermelés lényegében azonos a rizstermeléssel. A rizs jó öntözés mellett a legmegbízhatóbb kalászos. Rövid tenyészideje lehetőséget ad a mezőgazdasági tőke gyorsabb forgatására, a munkaperiódusok lerövidítésére.¹⁹ Az öntözés ösztársadalmi, pontosabban – eredetileg – összközösségi erőfeszítés útján valósult meg, s ezt a formát intézményesítették. Ezt fejezi ki a kooperáció mint a termelés természeti feltételeihez kapcsolódó, azzal egybeszövődő történelmi produktum.

Az erős átfedések ellenére a politikai mozzanatot a kezdet kezdetén a gazdasági elébe kell helyeznünk. A kooperáció intézménye nem természetadta, hanem másodlagos, valamilyen már meglévő politikai szervezet – vár, erődítmény – és a vidék viszonyából adódó aktus eredménye,

¹⁸ MEM 9, 121-122.

¹⁹ Magyar L.: *A kínai mezőgazdaság hagyományos szerkezete*. Budapest, 1981, 52-53. Kínában már a Han korban (i. e. 206-i. sz. 220) két termést arattak.

amely által a vidék közösségeit erőszakos vagy békés úton sikerült összefogásra bírni. Tehát magában a kooperáció intézményében egy olyan szervezési-irányítási mozzanat rejlik, amely logikailag elsődleges a vidékhez képest. A kooperáció szükségessége egyáltalában a termelés természeti előfeltételeiből adódik, viszont tényleges megvalósítása a szervezési eszközöktől függ.

Marx a termelési és ökológiai tényezők egyesítésére helyezte a hangsúlyt: minél csekélyebb az abszolúte kielégítendő természeti szükségletek száma, és mennél nagyobb a talaj természetes termelékenysége és kedvezőbb az éghajlat, annál csekélyebb a termelő fenntartásához és újratermeléséhez szükséges munkaidő. Annál nagyobb az a többlet, amelyet a maga számára végzett munkáján felül mások számára vezet.”²⁰

A szicíliai Diodórosz Egyiptomról és annak népesedési viszonyairól szóló megjegyzéseiből Marx azt a következtetést vonta le, hogy nem a túlnépesedés tette lehetővé azokat az építkezéseket, amelyeket a Nílus menti régiségek illusztrálnak, hanem egy ökológiai tényező, a termelés természeti feltételeinek kedvező volta, az, hogy a közvetlen termelő fenntartása és újratermelése kevés munkaidőt vett igénybe. Így a többletidőt fiktív vagy reális osztársadalmi szükségletek címén az állam sajátította ki közmunka formájában.

De nézzük tovább: „... mennél csekélyebb a munkásnépeségnek az a része, amely a szükséges létfenntartási eszközök termeléséhez kell, annál nagyobb a más munka számára rendelkezésre álló része.”²¹ A termelés természeti feltételeinek kedvező volta, valamint a kooperáció a csatornák, öntözőberendezések építésén és karbantartásán túl elegendő munkaerőt biztosított „az ázsiaiak, egyiptomiak, etruszkok óriási művei”-hez, amelyek nem gazdasági, létfenntartási, hanem főleg hatalmi, politikai, vallási célokat szolgáltak.

A közvetlen termelő többletidejének ilyen nem létfenntartási, közösségi, társadalmi célokra való lefoglalása nyilván a politikai szféra megszemenő autonómiájára utal. Marx, mint láttuk, végül is nevével nevezi a magasabb közösséget (állam), az összefoglaló egységet (despota), de azt, hogy mi hozta létre a felépítménynek ezt az intézményes formáját a társadalmi struktúrában, csupán túl általános formában rögzíti. Akárcsak a hatalmat gyakorló csoport reális funkcióit. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Marx ne vett volna tudomást arról a „tucatnyi személy”-ről, akiket a „közösség költségére tartanak el”, s akik, mint közfunkciót ellátóik, lényegében a politikai autoritás fenntartói voltak, ha nem egyébbel, legalább szimpla jelenlétükkel. „... a császár – írja Marx – Kína atyja; tisztviselői saját körzetükben ennek az atyai viszonyoknak fenn-

²⁰ K. Marx: A tőke. I, 1961, 476. skk.

²¹ I. m. 476.

tartói voltak, e patriarchális tekintélyt összekötő erkölcsiség elemei.”²² Viszont a „tucatnyi személy” bürokratikus természetét, egyáltalán a bürokrácia geneziséét, kialakulásának szakaszait, a hatalmi-politikai szférában elfoglalt helyét nem elemzi részletesen, s némileg el is homályosítja egzisztenciájukat az olyan általános fogalmakkal, mint az „összefoglaló egység”, „magasabb közösség” stb.

Ezzel szemben Engels az Anti-Dühringben az osztálytársadalmak genezisének leírásakor érinti a hatalom, a politikai szervezet konstituálódási folyamatát is: „... minden politikai hatalom eredetileg gazdasági, társadalmi funkción alapul, és abban a mértékben fokozódik, amely mértékben a társadalom tagjai az ősi közösség felbomlása révén magántermelőkké változnak, tehát a közös társadalmi funkciók intézőitől még jobban elidegenülnek... annak utána, hogy a politikai hatalom önállósította magát a társadalommal szemben, a szolgából úrrá változott.”²³

Az engelsi fejtegetés némileg azonosítható a Marxéval, aki a családi munkamegosztásból bontotta ki a társadalom tagolódását, csakhogy itt a tagolódás feltétele az ősi közösség magántermelőkre való széthullása. Ezután lehetséges a társadalom végleges kettéhasadása. Ennek okát Engels abban látja, hogy „kezdettől fogva bizonyos közös érdekek állnak fenn, amelyek megvédését, bár közös felügyelet alatt, egyesekre kell ráruházni”. Ilyen értelemben említi a „felügyeletet a vizek felett, különösen a forró éghajlatú országokban. (...) Ilyenféle megbízatások az ősi közösségekben minden időben fellelhetők, például a legrégebb német Mark-szövetségben s még ma is Indiában.”²⁴ A továbbiakban a hivatalviselés örökletessé válását említi, majd – mintegy összegezeként – ezeket írja: „... a politikai uralomnak mindenütt bizonyos társadalmi tiszttség betöltése képezte az alapját, és a politikai uralom csak akkor állott fenn huzamosabb ideig, ha ezt a társadalmi tiszttséget betöltötte. Bármely kényuralom került is Perzsia és India fölé, vagy bukott le, mindegyikük igen jól tudta, hogy mindenekeelőtt folyók völgyei öntözésének fővállalkozója, ami nélkül ott földművelés nem lehetséges.”²⁵

Amikor a XX. század húszas-harmincas évek marxistái az ázsiai termelési mód, közelebbről a kínai társadalomtörténet kérdéseit vitatták, nagyjából az engelsi álláspont körül oszlottak meg a vélemények, vagyis akörül, hogy az általa említett különleges külső és belső körülmények (há-

²² MEM 9, 90.

²³ Fr. Engels: *Anti-Dühring*. Moszkva, 1947, 264.

²⁴ I. m. 258.

²⁵ I. m. 259-260. Engels a rétegzett társadalmi struktúrák és a politikai szervezet megjelenésének kettős útját vázolja, az antik és az ázsiai forma kialakulását. De a továbbiakban egyszerűen elhagyja az ázsiai formát, és a fejlődés antik-feudális vonala köti le figyelmét.

borúk, öntözőberendezések, vallási feladatok stb.) játszottak-e döntő szerepet a politikai hatalom szervezetének önállósodásában.

Kautsky szerint: „Európában a civilizáció kezdete nem kapcsolódott olyan mértékben a nagy folyamok völgyéhez, mint Keleten; Európában az árvíz és a szárazság kisebb szerepet játszott, a folyók ellen vívott harc elsősorban Keleten fejtett ki hatást, s éppen ez szolgáltatta az egyik legfontosabb indítékot a legrégebbi civilizált országok létrejöttéhez. Ez még a legendákban is tükröződik. A legendák Kínában is a folyók szabályozásával magyarázták az állam létrejöttét, akárcsak Egyiptomban. Tudjuk, hogy az Eufrátesz és a Tigris, valamint a Gangesz völgyének államai elsősorban a víz szabályozása alapján jöttek létre ... A folyókkal és a külső ellenséggel vívott közös harc gyakran egyidejűleg jelentkezett, egymás hatását erősítve. Azonban e két tényező együttvéve sem volt képes nemzeti életet kialakítani a szónak általunk használt értelmében, mivel nem tudta szétrombolni az önellátó közösséget, és jelentős mértékben érintetlenül hagyta zártságukat.”²⁶

Karl Radek elveti Max Webernek azt a nézetét, miszerint a kínai államot a vízzel vívott harc szükségletei hívták létre.²⁷ A kínai állam és bürokrácia kialakulását a nomádokkal folytatott harcokkal összefüggésbe hozó Radek eléggé egyedül állt véleményével, mert Webernek és elméletének igen számottevő hatása volt a marxizmus akkori teoretikusainak soraiban. Ezt mutatja az idézett Kautsky fejtegetése, valamint Rosa Luxemburnak az egyiptomi és algériai öntözőrendszerekről tett megjegyzései.²⁸ Weber hatása Karl Wittfogelnél és Magyar Lajosnál, a marxi ázsiai termelési mód legjelentősebb kutatójánál érződik a legerőteljesebben.

Max Weber érdeme, hogy kimutatta a keleti politikai szervezet és hatalom létrejöttének Marx által is érzékelt, de egyértelműen meg nem fogalmazott körülményeit. „A keleti öntözési kultúra – írja Weber – közvetlenül a primitív kapásművelésből jött létre anélkül, hogy állatokat használt volna. Emellett kialakult a kertművelés is, amelyhez a nagy folyók vizét használták föl; Mezopotámiában a Tigris és az Eufrátesz vizét, Egyiptomban pedig a Nílusét. Az öntözés és az öntözés szabályozása szervezett tervgazdálkodást igényel; ez hívta létre a Közel-Keleten a hatalmas királyi gazdaságokat, legszélsőségesebb formában például a thébai új birodalomban. Amikor az asszír és a babilóniai királyok hadba vonultak kíséretükkel... e hadjáratok célja elsősorban az embervadászat volt: embereket akartak szerezni, hogy csatornát építsenek és termővé tegyék a sivatagot. A vízvezetékek a király ellenőrzése alá tartoznak, az öntözés szabályozásá-

²⁶ Idézi Magyar L.: I. m. 330.

²⁷ Vö.: Magyar L.: I. m. 330

²⁸ Rosa Luxemburg: *A tőkefelhalmozás*. Budapest, 1979, 311.

hoz azonban a királynak bürokráciára van szüksége. Az a bürokrácia, amelyet Egyiptomban és Mezopotámiában a csatornaépítés és az öntözés feladatai – tehát gazdasági okok – hívtak létre, az első a világon. Ez a bürokrácia mindvégig a király saját gazdaságának függeléke maradt. Az egyes hivatalnokok éppúgy a király rabszolgái vagy kliensei voltak, mint a katonák, akiket gyakran megbélyegeztek, hogy megakadályozzák őket a szökésben. Az adórendszer természetes gazdálkodáson alapult, vagyis a király természetben fizetendő adókat vetett ki alattvalóira, a beszolgáltatott terményeket pedig (Egyiptomban) raktárakban halmozták föl, és ebből tartotta el hivatalnokait és munkatársait; a hivatalnoki fizetés legrégebbi formája tehát a természetben fizetett járandóság. Ennek az egész rendszernek az eredményeként Egyiptomban az ország teljes lakossága az uralkodó szolgája volt. Ez kifejezésre jutott a minden alattvalóra vonatkozó robotkötelezettségben, valamint abban, hogy a falu lakosai közösen tartoztak kezeskedni a falura rótt szolgáltatások teljesítéséért, végül pedig az ebből következő alapelvben, amelyet a Ptolemaioszok alatt isia-nak neveztek. Ez annyit jelentett, hogy az egyes parasztnemcsak röghöz kötött, hanem a falujából sem költözhet el; ha nem tudja igazolni isia-ját, törvényen kívülinek számít. Ez a rendszer nemcsak Egyiptomban terjedt el, hanem Mezopotámiában és Japánban is. (...) Ezekben a rendszerekben a paraszthelyzete az orosz mir parasztjainak helyzetére hasonlít.”²⁹

Weber a keleti gazdaság és uralom összefüggéseit szakaszonként vizsgálja fel: az öntözéses földművelés tervgazdálkodást igényelt, amelynek szervezése, irányítása bürokráciát hívott életre. A fejlődés kiindulópontjait a „várkirályság” intézménye jelentette, vagyis egy politikai mozzanat, amely összefogja és maga alá veti a vidéket. A bürokrácia az uralom eszköze, s mint ilyen a többlettermék kisajátítója is. E kisajátítási mód folyamatosá tételének az igénye vonta maga után a társadalom bürokratikus elvek szerinti átszervezését.

Ez a társadalom adott technikai szintjén megvalósuló lényegbevágó módosulás tehát nem a termelőerők „forradalma” révén ment végbe, hanem egy szervezési mozzanat előzte meg. Nem a munka és az eszköz társításának endogén mozgása hozta létre a társadalom öntözéses technológiáján alapuló struktúráját, hanem a szervezés társította a munkát a földrajzi adottsággal, a nagy folyók nyújtotta lehetőségekkel. Ez a szervezési aktus a szubjektumot tárggyá degradálta, alárendelte az osztálytársadalmi érdekek képviselőjében fellépő bürokráciának.

Magyar Lajos, aki a kínai mezőgazdaság hagyományos szerkezetéről írt könyvében, elsőként próbálta hasznosítani az ázsiai termelési mód marxizmus elméletét, az ázsiai társadalom hatalmi-politikai struktúrájának fel-

²⁹ Max Weber: *Gazdaságtörténet*. Budapest, 1979, 63-64

tárásában Max Weber eredményeit is figyelembe vette. Ez annál is inkább indokolt volt, mert a klasszikusok műveiben erre a kérdésre vonatkozóan nem található világos magyarázatot. Magyar számára nem az volt a probléma, hogy mi határozza meg a társadalom anyagi alapját, hiszen ez már Marx, Engels, Kautsky és Plehanov előtt sem volt titok, hanem az, hogy az öntözéses földművelésen mint bázison milyen hatalmi-politikai szervezeti forma jött létre Keleten (Kínában). Ezért lehetett iránymutató Weber Magyar Lajos kérdésfelvetésének szempontjából. „A keleti gazdaságban (Kínában, Elő-Ázsiában, Egyiptomban) – írja Magyar – az öntözéses kultúra vált meghatározóvá. (...) az öntözés és az öntözés szabályozása szervezett tervgazdálkodást igényel, s éppen ez hozta létre ezeknek az országoknak az építkezési és vízügyi bürokráciáját.”³⁰

Magyar, akinek a könyve 1928-ban jelent meg Moszkvában, ezt követően számos Marx- és Engels-idézettel igyekezett alátámasztani igazát. Ugyanakkor, miközben számos weberi megállapítást gondol tovább, következtetéseit nem futtatja ki, elemzését igyekszik a gazdasági szférára korlátozni. Egyik legfontosabb megállapítása a következő: „Az ázsiai termelési mód nemcsak hogy nem létezett a maga tiszta formájában, hanem bizonyos történelmi és társadalmi körülmények között még ott is létrejöhet, ahol a földművelés feltételei lényegesen különböztek azoktól, amelyek Keletet jellemzik. Alapjául azonban minden esetben a föld nacionalizálása szolgált. Ebben látta Lenin is e termelési mód sajátosságát.”³¹ Amennyiben az ázsiaiságot, az ázsiai termelési módot elsődlegesen intézményes felépítményként fogjuk fel mint bürokratikus despotizmust, nem kell csodálkoznunk, hogy létrejöttéhez nincs feltétlenül szükség az öntözéses földművelésen alapuló gazdasági szervezetre. Más, eltérő gazdálkodási mód, gazdasági rendszer alapján is kialakulhat, de csak abban az esetben, ha államosítják a földet, vagyis, ha az ország földalapjával kizárólag az állam rendelkezik.

Lenin Plehanovval folytatott vitájában elismerte, hogy a föld nacionalizálása ázsiai termelési módhoz vezet, de csak a prekapitalista időkben (a moszkvai Oroszországra vonatkoztatva), és semmiképpen sem értett egyet azzal, hogy az ázsiaiság lenne jellemző az orosz fejlődés későbbi időszakaira is.³² Lenin itt eltávolodik a marxi örökségtől, Marx és Engels ugyanis mindvégig a „félázsiai”, „délkeleti” stb. fogalmakat használta az

³⁰ Magyar L.: I. m. 58. Itt jegyezzük meg, hogy Magyar Lajos a múlt század húszas éveiben a Komintern aktivistájaként működött Kínában. 1937-ben a sztálini tisztogatások áldozata lett. Szóban forgó műve mindmáig alapvető a kínai agrárstruktúra tanulmányozásában.

³¹ I. m. 19.

³² Vö.: V. I. Lenin *Összes Művei*. 13, 13-14.

orosz fejlődésre. Ezzel szemben Plehanov ortodox marxista módján vetette fel a kérdést: ha Oroszországban újra államosítják a földet, az nem jelent mást, mint a „félázsiai” állapotok restaurációját. Az Anti-Dühring kapcsán állapítja meg: „Ha Engels megjegyzése szerint a faluközösségek mindenütt, Indiától Oroszorszáig a despotizmus gazdasági alapjául szolgálnak, akkor ennek a jelenségnek egyik alapvető oka a naturálgazdálkodás feltételeiben van, amely kizárja a gazdasági munkamegosztást és kis csoportokra tagolja az egész földművelő lakosságot, amelynek nincs szüksége egymásra, ezért közömbösek egymás iránt, éppenséggel gazdasági és társadalmi helyzetük azonossága révén.”³³

A Plehanov jogos aggályai mögött meghúzódó probléma vitathatatlanul nagy horderejű, de érdembeli megválaszolására addig nem kerülhet sor, amíg nem sikerül kielégítően tisztázni a „teljesen Ázsiai” struktúrák, mindenekelőtt az ún. kínai típusú társadalmak létrejöttének körülményeit.

A BÜROKRÁCIA MINT TERMELÉSI MÓD

A XVIII–XIX. század közgazdászai, Smith, Mill, Marx, Marshall és mások úgy képzeltek, hogy a munkamegosztás és kooperáció a modern ipari társadalom jellemzői. Elkerülte figyelmüket, hogy bizonyos ökológiai feltételek mellett a preindusztriális társadalmak is képesek a kooperációra, csak azt nem a szó szoros értelmében vett társadalom organikus tevékenységeként, hanem a társadalom hivatalnoki igazgatásának a formájában valósítják meg. Az ilyen típusú kooperáció kezdeményezése és fenntartása teljes egészében az államapparátus hatáskörébe tartozik.

Keleten feltehetőleg már a prehistorikus időkben jelentkezett a kooperáció igénye. Megszervezése a főnökre hárult, akinek a közösség tagjai fölötti hatalma funkcionális volt, hiszen közösségi szükségleteknek tett eleget. A funkcionális hatalomgyakorlás azonban nem kötődik a gazdálkodás valamely különös típusához. Tény, hogy minden primitív gazdálkodás feltételezi a kooperáció bizonyos fokát. Keleten azonban, ahol nem az intenzív, hanem az extenzív földművelés honosodott meg, amely a roppant munkaerőigényes rizskultúrával párosult, a kooperáció mozzanata nem magához a földműveléshez, hanem a földművelés feltételeinek megteremtéséhez (öntözőcsatornák, vízgűjtő medencék, gátak építése) kapcsolódott. (Bár később, adminisztratív úton a közvetlen termelőkre is rákényszerítettek ilyen kollektivistikus megoldásokat.)

³³ G. V. Plehanov: *A marxizmus alapvető kérdései* Budapest. 1950, 76-77.

Így a kooperáció mozzanatában, legalábbis Keleten, már a kezdet kezdetén benne van a szervező-irányító és a kétkezi munka megosztása. Ez a munkamegosztásnak még csupán természetadta módja, de az már is eléggé világosan kifejezésre jut benne, hogy a szervező-irányító és a kétkezi munka nem egyenlő, nem azonos minőségek. A kooperációnak mint közösségi vállalkozásnak a kezdeményezése már a törzsi-nemzetségi társadalmakban is egy magasabb szférából indul, vagyis a főnöktől, akinek más körülmények folytán is meghatározó szerepe van a közösségben. A főnök személyében a közösségi érdekek és értékek ötvöződnek, ezért tekintélye funkcionális autoritást fejez ki. Hiszen az általa kezdeményezett, majd a helyi kisebb közösségek által megvalósított műveletek összközösségi igényeket, szükségleteket elégítenek ki. A közösség minden tagja kiveszi részét a maga helyén a célirányos tevékenységből. Ez azt a látszatot kelti, mintha a kooperációban összeműködő szervező-irányító (kezdeményező) és kétkezi munka ekvivalens menynyiségek lennének. Holott nem erről van szó: a munkamegosztás vertikálitása állandósítja a kezdeményezés felsőbb szférából való kinyilatkoztatásának gyakorlatát, ami végül is kiváltsággá, megkülönböztetett egzisztenciák munkakörévé szilárdul. A kinyilatkoztatás jöhet egyetlen személytől vagy testülettől, a lényeg az, hogy a kezdeményezés, a szervezés-irányítás folyamatosan a közösség legfelsőbb régióiból indul ki. A funkcionális autoritás folyamatos működtetése sajátos szervezeti hálozat létrehozását igényli, egy apparátust, amelynek csúcspan karizmatikus tekintély áll. Ennek kezében koncentráliódik a kezdeményezés. Történelmileg mellékes, hogy az ilyen irányító-szervező apparátus élén polgár, katona, pap, papkirály, hivatalnok vagy éppen miniszterelnök áll-e. Szociológiailag e történelmi képződmény kialakulási folyamatában az a fontos, hogy a hagyományos főnök mindenütt, a pueblo indiánoknál, inkáknál, aztékoknál, a suméroknál, egyiptomiaknál, indiaiaknál, kínaiaknál a közösségi teendők ellátásával összefüggő funkcionális autoritását arra használja fel, hogy hivatalnoki apparátust hozzon létre, amely aztán kisajátítja a közfunkciók primitív munkamegosztásából adódó rendjét. E folyamat Keleten nagyrészt endogén úton teljesedett ki, de ismerünk diffúziós változatokat is, például Korea, Kambodzsa, Vietnam esetében.

A rétegzett társadalmak kialakulását általában a magántulajdon megjelenésével hozzák összefüggésbe. Ez a keleti típusú társadalmakra nem érvényesíthető, ugyanis itt a korai politikai szervezetek és azok igazgatási apparátusai nem vagyoni, gazdasági differenciálódás útján jöttek létre. Itt a kooperáció olyan uralmi struktúrát teremtett, amelyben az alá- és fölérendeltségi viszonyok kialakulása nem a magántulajdon, hanem a társadalmi munkamegosztásban, a kooperáció rendszerében elfoglalt hely „birtoklásával” függött össze. A társadalom belső

tagoltsága „a társadalmi csoportok nem egyenlő értékelésén”³⁴ alapult. És természetesen a szervezők testülete vagy apparátusa volt az az embercsoport, amely „az uralom általános politikáját és konkrét parancsait megvalósítva a legnagyobb tekintélynek örvendett.”³⁵

A gazdasághoz kapcsolódó műveletek sokfélesége, azok körülmények közötti rendezése szilárdította a szervezők státusát. Ezért nem okozott különösebb nehézséget, hogy a szervezést kiterjesszék az élet minden területére, hogy az egész társadalmat a gazdaság mintájára szervezzék meg. Itt tehát, Nyugattal ellentétben, nem a gazdaság társadalmi (az autonóm társadalom hatáskörébe tartozó), hanem a társadalom gazdasági (vagyis az állam és az azt kiszolgált bürokrácia hatáskörébe tartozó). Amint a termelés és újratermelés megszervezése-irányítása a közösség jelentős számú tagját kivonta a közvetlen produktív munkából és „magasabb” szférába helyezte át, ez a „magasabb közösség” lassan elkezdett a saját autonóm logikája szerint mozogni, és a társadalom valós érdekeit kisajátítva, mind nagyobb mértékben a saját igényeihez igazította a termelés és elosztás primitív mechanizmusát. Keleten az egész társadalom fő törekvése, a hétköznapok központi problémája a közvetlen termelőtől az uralom csúcsáig a föld helyes megművelése, valamint az ennek feltételeit biztosító csatornák, gátak, gyűjtőmedencék stb. létrehozása és karbantartása volt. Ez az „infrastruktúra” ugyanakkor defenzív és kommunikációs célokat is szolgált: a termés védelmét, másrészt a termésnek a központba való szállítását, és természetesen a hivatalnokok és a hadsereg szállítására is alkalmas volt. Ezek az akkori viszonyokhoz képest rendkívüli arányú és műszaki színvonalú létesítmények tették lehetővé a társadalom fölötti ellenőrzés globális kiterjesztését, lényegében a társadalom államosítását.

A nevelés monopolizálásával a hivatalnokréteg a káderutánpótlást is biztosította, viszont azzal, hogy ő maga nem rendelkezett tulajdonnal, egzisztenciájában teljes mértékben a politikai uralomhoz kötődött, azt szolgálta ki, hiszen csak ezáltal részesedett a terméktöbbletből, amit az állam adó formájában sajátított ki a közvetlen termelőktől. S minthogy a politikai uralom megtestesítője egyetlen személy (a fáraó, az Ég Fia, a Nap Fia stb.) volt, az alattvalói státus mindenkire vonatkozott, még a megkülönböztetett egzisztenciájú hivatalnokokra is. Ennek ellenére a politikai-adminisztratív funkciókkal rendelkező hivatalnoki réteg hatalma idővel odáig növekedett, hogy nem tűrt meg semmilyen más erőt a társadalomban, sőt Kínában a legizmus még az uralkodó eltávolítását is kítátásba helyezte, amennyiben az „égi megbízatásnak” nem tenne eleget. Az ázsiai társadalmakban tehát az öntözéses földművelés körülményei között világtörté-

³⁴ Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Budapest, 1967, 69.

³⁵ Vö.: Max Weber: *Gazdaságtörténet*. Budapest. 1979, 328-329.

nelmileg először létrejött egy olyan ideológiailag és politikailag kvalifikált hivatalnoki apparátus, amely nem rendelkezett sem a munkaeszközök, sem a termelési eszközök tulajdonával; hivatali előmenetelét vizsgákkal szabályozták (Kína), nyugdíjban részesült, vagyis egzisztenciája teljesen az uralomhoz kötődött. Ez a tény társadalomelméleti szempontból rendkívül jelentős, ugyanis azt bizonyítja, hogy magántulajdon nélkül is kialakulhatott egy olyan rétegzett társadalom, amelyre még hangsúlyozottabban jellemző a társadalom kettéhasadása vezetőkre és vezetettekre, elitre és a közvetlen termelők tömegére, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra, mint az ún. szabályos osztálytársadalmakban. A bürokrataelit az állam társadalom fölötti uralmát testesítette meg, s bár természetesen pozitív funkciókat is betöltött, hiszen szervező-irányító apparátusával mégiscsak biztosította a termelés és a létfenntartás folytonosságát, vég eredményben teljesen kisajátította a politikai szervezetet, az államot, és elnyomott minden autonóm társadalmi erőt. Legfőbb céljának a fennálló pusztá újratermelését tartotta, ami által negatívan befolyásolta az egész társadalom mozgástendenciát.

A tekintélyuralmi, az „alattvalókat merőben tárgyként kezelő”³⁶ állam öncélúságának leglátványosabb megnyilvánulása a munka robot formájában történő kisajátítása volt a legkülönbözőbb presztízs-letesítmények megvalósítására. Ez nemcsak a nagy (kínai, indiai, egyiptomi, inka, maja) birodalmakra volt jellemző, hanem a kisebbekre is (Szíria, zsidók stb.). A hatalmi-politikai presztízscélokat szolgáló vállalkozások sok esetben abnormis, maximalista formákat öltöttek (például az inkák esetében), az ázsiai típusú társadalmak kiegyensúlyozottabb formáiban azonban a munkaerő intézményesen irányított felhasználását legalább nagyvonalakban sikerült a gazdasági racionalitás követelményeivel egybehangolni. Ez a törekvés mutatkozott meg például a szintén robotmunkát alkalmazó ipar bizonyos ágazatainak (bányászat, feldolgozóipar stb.) kifejlesztésében.

A társadalom leigázását, a „belföld kifosztását” megvalósító bürokratikus apparátus a gazdaság teljes ellenőrzése mellett az államba integrálta a hadsereget és a vallást, a legalapvetőbb közösségi együttélési normákat is.

A hadsereget a polgári adminisztrációban érvényesülő bürokratikus elvek szerint szervezték meg. Az általános mozgósítás útján, közigazgatási egységeként besorozott földművesek természetesen csak alkalmilag voltak katonák, mint ahogyan egyébként ugyancsak alkalmilag voltak földművelők, gát- vagy templómépítők is. Egy ilyen hadsereg nem nagyon tett tanúbizonyságot különösebb harci és morális képességekről. Már a görögök észrevették, hogy a keleti hadsereg ütőképessége távolról sincs arányban az óriási tömegek felvonulása által sejtetett látszattal.

³⁶ I. m. 330.

H. Maspero írja a kínai hadseregről, hogy annak óriási tömegeit a nomádok legátlátszóbb cselvetése is zavarba hozta.³⁷

Minthogy a hadsereg felállítása és ellátása teljes mértékben az állam hatáskörébe tartozott – Keleten nem voltak magánhadseregek, mint Nyugaton –, a tisztikar nem alkotott a bürokratikus apparátustól különálló réteget. A hadsereget hivatalnokok ellenőrizték, a katonát nem védte semmiféle autonóm érdekvédelmi tömörülés. Ez az integrálódás nem jelentette a bürokratikus politikai szervezet militarizálódását. Ellenkezőleg, Kínában például a katonának másodlagos szerepe volt, lenézték, mellőzték magán az apparátuson belül: Kína egyik sajátossága éppen az állam és az apparátus civil és világi jellegében van. A társadalom gazdasági létalapja fölötti kizárólagos rendelkezés együtt járt az ideológiai szféra, a szellemi élet (mindekelőtt a vallás) kisajátításával és egyneműsítésével. A bürokratikus igazgatás logikájával nem fért össze, hogy bármilyen idegen (vagyis autonóm) célokat szolgáló vallás teret hódítson. Az ázsiai bürokratikus despotizmus egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy az uralkodó vallás sohasem helyezkedett kívül az államhatalom szféráján. Éppen ezért intézményként sem lehetett autonóm, az egész országra kiterjedő független szervezet.³⁸ Sohasem válhatott a hatalom ellenfelévé, de neki sem támadhattak jelentősebb ellenfelei. Az ázsiai strukturákban a vallás egyértelműen államideológia-ként funkcionált, ami mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy az állam

³⁷ H. Maspero: Az ókori Kína. Budapest, 1978, 86. A Nyugati-Csou idején (i. e. IX–VII. sz.) minden családnak egy embert kellett kiállítania, minden öt családból álló csoportnak öt emberből álló rajt egy altiszt parancsnoksága alatt, minden fertálynak egy 25 emberből álló szakaszt, élén a szakaszparancsnokkal és minden falunak 100 emberből álló századot. Öt század alkotott egy zászlóaljat, öt zászlóalj egy 2500 emberből álló ezredet, végül öt ezred egy hadsereget. A királyi hadsereg hat hadseregből állott (összesen 75 000 ember). (I. m. 84.) Wirttfogel a perzsa hadsereg Dareiosz alatt 1 800 000 főre, Xerxész alatt pedig 3 600 000 főre becsüli. A perzsák a birodalom lakosságának mintegy 25-35%-át használták fel háborús célokra. Indiában a Maurja birodalom serege 80 000 lovasból, 200 000 fanatikusból, 8000 hadiszekérből, 6000 harcielefántból, Csandragupta serege 690 000 főből állt. Kínában a Liao birodalom milíciája 1 millió fős volt, a Szung dinasztia idején pedig 2 millió fős állandó hadseregről tudunk. (Wirttfogel: I. m. 124-125. Lásd még: J. Gernet: *Kína hétköznapijai a mongol hódítás előestéjén*. 1250-1276. Budapest, 1980, 73.)

³⁸ „A pap-hivatalnokok – írja L. Sz. Vasziljev – ... nem voltak sem valamely nagy istenség templomának papjai, sem pedig valamilyen előjogokkal rendelkező kaszt tagjai. (...) Mindenekelőtt az államapparátusban szolgáltak, és csak annyiban voltak papok (és így hivatalnokok is), amennyiben valamilyen tisztséget töltöttek be az apparátusban. (...) Egy pap-hivatalnok, ha elvesztette a hivatalát, sem pap, sem hivatalnok nem volt többé. (...) Még ők sem tekintették magukat afféle felszentelt papoknak, sőt, inkább úgy fogták fel tevékenységüket, mint az ország igazgatásának fontos elemét.” (*Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában*. Budapest, 1977, 61-62.)

a vallási „üdvjavakat” monopolizálta a maga számára, azokat csak ő szolgálhatta ki, rituálisan, az egyén számára. „Minden politikai hivatalnokréteg – állapítja meg Max Weber – gyanakvással tekint az individuális vagy a szabad közösségképzés révén történő üdvkeresés minden fajtájára, mint az állami intézmények általi domesztikálódás alól történő emancipálódás forráshelyére...”³⁹

Látható tehát, hogy az ázsiai struktúraformában a gazdaság, a hadsereg, a vallás, lényegében az élet minden területe egy egységes és totális hatalmi viszony kifejeződése. Ez a hatalmi viszony teszi az eredetileg bizonyos tevékenységek elvégzésére létrehozott bürokráciát bizonyos értelemben a „saját testévé”, mindenható eszközévé, amelynek révén megvalósítható és permanentizálható az egész társadalom ellenőrzését, olyannyira, hogy a társadalom dinamikáját immár nem a termelőerők mozgástendenciája, a bázis határozta meg, hanem a bürokratikus despotizmus mint intézményes felépítményi struktúra, amely tehát termelési módként működött.

Ennek a sajátos termelési módként funkcionáló bürokratikus struktúrának a legkövetkezetesebben végigvitt formája a kínai. Itt alkalmazzák első ízben a hivatali előmenetelben a vizsgarendszert⁴⁰, itt alakult ki a vi-

³⁹ Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, 1982, 314.

⁴⁰ A Han kortól kezdve a konfucianusok intézményesítik a vizsgarendszert, és a hivatalra alkalmasok kiválasztását versenyvizsga útján végzik. A vizsga a Szung kortól a felemelkedés és a karrier egyetlen lehetséges útjává vált. Ezzel megnőtt a vizsgák társadalmi presztízse, valóságos vizsgakultusz alakult ki. A vizsgarendszer végleges formája azonban a Tang korban, a konfucianus bürokrácia hatalmi helyzetének végleges megszilárdulásával egyidejűleg kristályosodott ki. A pályázóknak három fokozaton kellett átmenniük. Az alapfokozatú vizsga letételével az illető hszü-cai lett, vagyis a kiválasztott konfucianus elithez tartozónak számított. Az e fokozaton át-esők igen népes rétege alkotta az államapparátus kádertartalékát, velük szemben már nem lehetett bambuszpálcát használni, jogosultak voltak állami támogatásra és további vizsgák letételére, szertartásokat vezethettek. Az alapfokozatú vizsgát évente egyszer tartották a járási székhelyen, a helyi hatóságok felügyelete alatt. A vizsgázót szigorúan elkülönítették egy cellába, ahol két-három napig írta dolgozatát. Csak írásbeli vizsga volt, amit rendkívül komolyan vettek. A csalást keményen büntették, „hiszen igen szomorú, sőt számukra katasztrofális következményekhez vezetett volna egy olyan fontos ügynek a profanizálása, mint a konfucianus elit sorainak feltöltése a vizsgarendszer révén.” (Vasziljev: *Kultuszok, vallások...* 170.) A második fokozat vizsgáit a tartományi központban rendezték meg, aki ezt letette, az csü-zen lett, és már a bürokratikus csúcshoz tartozónak számított. Ez a vizsga nagyon kevés pályázónak sikerült. A harmadik, csin-si fokozat, amelyet a birodalom fővárosában lehetett elnyerni, ritkaságszámba ment. E fokozat vizsgáinak legjobbjai, a listavezetők tagjai lehettek a Han-li akadémiának és a többi hivatal ellenőrzésével foglalkozó cenzorátusnak, amely közvetlenül a császárnak volt alárendelve. A harmadik fokozatot legjobban végző személynek ősi szokás szerint a csüang-jüan címet adományozták, ami feljogosította arra, hogy a császár veje lehessen. Ezeket a vizsgákon

lágtörténelem kétségtelenül legtöbb politikai és államigazgatási tapasztalattal rendelkező bürokráciája, tudós-hivatalnoki csoportja, amely Kínát mintegy ötezer éven át igazgatta. Paradoxonként hat, pedig nem az, hogy azok a hivatalnokok, akik, mint Étienne Balázs megállapítja: „építői, mérnökei, tanítói, adminisztrátorai és irányítói a társadalomnak”, végeredményben nem szakemberek, egyetlen dologhoz értenek csupán: a kormányzáshoz.⁴¹

A kormányzás kisajátítása, minden más potenciális hatalmi tényező jelentkezésének csírájában való elfojtása a bürokratikus struktúrát szigorúan hierarchikussá és zsarnokivá tette, amely hivatalos rendszabályok útján irányította nemcsak a földművelést, az ipart, a kereskedelmet, az építkezést, hanem a szertartásokat, a zenét, az oktatást, végeredményben az egész köz- és magánéletet. A jog forrása mindig a hatalom, ezért az igazságszolgáltatás jellege önkényes, minden vádlott eleve bűnös.⁴²

Ezen a ponton az ázsiaiság sajátos ambivalenciáját érhetjük tetten. A hatalmi rendszer egészének racionalitása az uralom önkényes, despotikus jellegéből adódóan az egyes ember szintjén irracionálissá válik. A hivatalnokok nemcsak urai, hanem szolgálói is az államnak. És az állami érdek mindig felette áll a személyinek. Így a hivatalnok, a bürokratikus apparátus tagja csak annyiban szent és sérthetetlen, amennyiben az államot képviseli, mint magánszemély azonban semmi. Ezért a hivatalnok retteg a felelősségtől. Vezérelve: „Az a legfontosabb, hogy baj ne legyen belőle.” A kezdeti időszakban, például Kínában a Csou-korban (i. e. 9. sz.–i. e. 250), Egyiptomban, Mezopotámiában, majd a Perzsa Birodalomban, az Arab és Török Birodalomban a karizmatikus uralkodók magasan felette álltak minden rendűrangú alattvalónak.⁴³ Önkényesen rendelkeztek személyükkel és javaikkal egyaránt. Idővel azonban a bürokratikus elit gyámsága alá vonja, többé-kevésbé hatalom nélküli jelképpé degradálja az uralkodókat. Nem egy esetben megtörtént (Kínában például a Ming-korban – 1368–1644), hogy az uralkodók

a pályázónak a konfucianus könyvek alapos ismerete mellett be kellett mutatnia a szomszédok vagy helyi hatóságok igazolását, hogy megbízható, jó hírű személy, nemzetségében nem voltak alantas foglalkozásúak (rabszolgák, prostituáltak, színészek, szolgák). (I. m. 166-172.)

⁴¹ Étienne Balázs: *Gazdaság és társadalom a régi Kínában*. Budapest, 1972, 16.

⁴² H. Maspero: I. m.

⁴³ Az uralkodók hatalmának transzcendentalitását érdekesen ellenpontozza a legköznapiabb dolgokkal való törődésük. Kínában például a Csou uralkodóknak állandó gondjuk volt a termés helyzete. „Jóslás keng-sen napon. (A király) kérdi: – Lesz-e köles-termés? – A harmadik hónapban.” „Mon-szü napon (a király) kérdi: – Hoz-e termést a köles?” „Jóslás hi-wei napon.” „Kérdés: – Ad-e termést a Lung-kert kölese? – Második hónap.” Hasonló a helyzet az időjárással is: „Kérdés ji-mao napon. A király kérdi: – Fog-e esni ebben a hónapban?” (Idézi H. Maspero: I. m. 51.)

függetleníteni akarták magukat a bürokráciától. Az ilyen erőpróbák azonban többnyire eldöntetlenek maradtak, s némi ingadozás után visszatértek a régi rendhez. Ez nem is történhetett másképp egy olyan mérhetetlen birodalomban, amelyet a legtávolabbi sejtjéig a tudós-hivatalnokok bürokráciája igazgatott. Valahányszor megpróbálták korlátozni hatalmukat, a birodalom anarchiába zuhant, és az egységet csak úgy lehetett visszaállítani, hogy a hatalmat ismét átadták a hivatalnokoknak. A kínai társadalomban ötezer éven át egymást követték a polgárháborúk, a parasztfelkelések, de a győztesek újra meg újra a tudós-hivatalnokok szolgálataira szorultak, ha el akarták kerülni a teljes zűrzavart.

A „politikai felhőrégióban” ugyan a különböző bürokratikus csoportok közti konfliktusok vagy az idegen hódítások nyomán gyakoriak voltak a változások, ennek ellenére a struktúraforma alapvetően stabil maradt. E stabilitás közvetlen oka az volt, hogy a bürokratikus elit elnyomott minden olyan erőt, amely potenciális versenytárs, konkurens lehetett volna.

Ha viszont magának a stabilitásnak a mélyebb okára kérdezzük rá, akkor azt látjuk, hogy ez a stabilitás lényegében stagnálással, a gazdasági-társadalmi dinamizmus intézményes visszafejlesztésével volt egyértelmű.

Az ázsiai bürokrácia (például a XI–XIII. század közötti Kínában) azt ugyan lehetővé tette, hogy a városokban korporatív jellegű szakmai és foglalkozási csoportosulások alakuljanak, továbbá, hogy a város és vidéke, nemkülönben a város és a külvilág között a piac- és pénzgazdálkodás elvein alapuló szerves kapcsolat álljon fenn, de azt már nem engedte, nem engedhette meg, hogy az iparosok és kereskedők autonóm, független szervezetekbe tömörüljenek, s a várost nyugati értelemben vett autonóm közösségként tegyék, mert az egy potenciális hatalmi konkurens arénába lépését jelentette volna. A pénzgazdálkodás, az ipar és kereskedelem fellendülése nem rendítette meg a bürokrácia uralmát, mert az mindig rendelkezett elegendő hatalmi eszközzel ahhoz, hogy eleve elejét vegye minden olyan kísérletnek, amely bomlasztólag hatna a fennállóra. A viszonylag szabadon működő egyéni vállalkozási formák jó jövedelemforrásnak bizonyultak a kormányzat számára, anélkül, hogy igazi veszélyt jelentettek volna.

KELET „KULCSA”

A keleti társadalmi struktúrára, függetlenül attól, hogy ázsiai termelési módnak vagy egyébnek nevezzük, mindenekelőtt az jellemző, hogy az intézményes felépítmény despotikus tartalma és bürokratikus formája nem tette lehetővé, pontosabban nem engedte meg a termelési viszonyok lényegi módosulását vagy forradalmasodását. E társadalmak sajátosságainak rögzítésekor mindenekelőtt abból kell kiindulnunk, hogy az államparátus minden technikai, gazdasági, szélesebb értelemben vett társadalmi és természetesen ideológiai újítást vagy visszaszorított, vagy

monopolizált. Abból a tényből azonban, hogy Keleten ismeretlen a bürokratikus államapparátustól független és függetlenségének tudatában lévő társadalom, nem szabad azt a túlzó következtetést levonni, hogy a gazdasági-társadalmi szerkezetet teljes egészében az örökölt nemzeti-törzsi struktúra (természeti gazdálkodás, „lokalizált mikrokozmosz” stb.) alakította volna ki, amelyet aztán a despota és a hivatalnokok rétege állami szinten intézményesített. Világosan kell látni, hogy a keleti társadalmakban két ellentétes irányú tendencia mutatható ki: egy „társadalmi”, amely az autonóm szférák kialakítására törekszik, és egy „állami”, amely az előbit mindig ártalmatlanná, illetve saját eszközévé teszi.

Marx annak idején úgy látta, hogy a nagy keleti birodalmakban – legalábbis azok kezdeti korszakaiban – az áruforgalom köre, mennyisége és minősége korlátozott, kizárólag a luxuscikkkel való állami külkereskedelem formájában létezett, amelynek legfőbb vállalkozói a bürokratikus apparátus tagjai és a despoták rokonai.⁴⁴ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalom alsó közösségeinek szintjén ne lett volna számottevő áruforgalom. Ha Marx észrevételét általánosítjuk a belviszonyokra is – mint azt újabban sokan teszik⁴⁵ –, akkor az a látszat keletkezik, hogy ezek a társadalmak nem ismerték a piac intézményét, ami viszont nem felel meg a valóságnak. Az adminisztratív, katonai, egyházi bürokraták mellett, akik többnyire kereskedők és uzorások is voltak, minden keleti társadalomban megtalálható a kereskedők rétege, a különböző rendű-rangú vállalkozók köre is.

Az ázsiai struktúra merevségét és mozdulatlanságát a zárt faluközösségi rendszerrel, a piacok hiányával összefüggésbe hozó nézőpontnak ellentmond az az irodalom, amely Marco Polo óta napjainkig eljuttott hozzánk és a „teljesen ázsiai” Kína hétköznapijairól vall. Ebből megtudjuk, hogy Kínában – bár egyesek előszeretettel bizonygatják a piacok, a cserekereskedelem hiányát, a lokalizált mikrokozmosz fennállását egészen a legutóbbi időkig, a XX. század elejéig – a köztulajdon, az ún. archaikus közösségek hagyományai jóval a mongol hódítás (1276) előtt letűntek.

Korunk egyik kiemelkedő sinológusa, Etienne Balázs például Kínai városok című előadásában a belső piac hiányát hangsúlyozta: „...nyilvánvaló, hogy Kína nem ismerte, és nem is ismerhette a vásárok intézményét olyan fokon, hogy az összehasonlítható legyen a nyugati középkor vásáráival. A városok tanulmányozása a bizánci birodalomban és a régi Egyip-

⁴⁴ Vö.: K. Marx: *A tőke*. III, 331-332.

⁴⁵ Vö.: Ecsedy Ildikó: *A kínai civilizáció ázsiai talaja*. In: *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*. (Szerk: Tölkei Ferenc.) Budapest, 1970, 35-87; Ecsedy I.: *Nomádok és kereskedők Kínában*. Budapest, 1979, 224-231; valamint Étienne Balázs: *Gazdaság és társadalom a régi Kínában*. Budapest, 1979, 114-115.

tomban, a kínai típushoz legközelebb álló társadalmakban, talán megfelelő igazolást is talál erre a hipotézisre.”⁴⁶

Balázs maga is tisztában volt hipotézise feltételes voltával, ugyanis hangsúlyozza, hogy nem áll rendelkezésre elég dokumentum, ún. járási monográfia. Magyar Lajos viszont, aki kínai tartózkodása alatt roppant anyagot tanulmányozott át, hogy megírja „Ázsia Tökéjét”, a következőket mondja: „Bár a kínai történelem során voltak olyan korszakok vagy rövidebb időszakok, amikor a parasztgazdaság jelentős mértékben ismét naturálgazdasággá vált, egészében véve mégis azt mondhatjuk, hogy a parasztgazdaság már a korai időszakban is igen nagy mértékben függött a piactól. Hatalmas utak és csatornák épültek. Nagyon fejlett volt a tengeri és folyami hajózás. A belső kereskedelem megadóztatása már az i. e. VI–IV. században milliós bevételeket eredményezett. A só-, vas-áru- és halkereskedelem már a III. században adóköteles volt. A bürokrácia állandóan arra törekedett, hogy uralkodó helyzetre tegyen szert a gabonapiacon kívül a selyem- és szövetkereskedelemben stb. is. A Han dinasztia idején bevezették a vízmonopóliumot. 780-ban rendszerezítették a 10%-os teadótot, ezt 821-ben 15%-ra emelték: A bürokrácia viszont jobbnak látta, ha a kereskedelem megadóztatásával nem az egyes kereskedőket veszi célba, hanem a főbb kereskedelmi utakon létesített vámházakat, ahol az áruk zömének amúgy is át kell haladnia. (...) Kína régóta monopolhelyzetet élvezett a selyempiacon ... a tea világgpiacán... a közép-ázsiai dohányellátás terén. (...) 1840-ben Iakinf atya így írt: Ismeretes, hogy Kína külkereskedelme a belkereskedelemhez képest jelentéktelen.”⁴⁷

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az ázsiai struktúraformában a tradicionális közösségek felbomlása nem a kapitalizmus planetarizálódási folyamatával van összefüggésben, hanem már jóval azelőtt elkezdődött mint autochton jelenség, az állami gyámkodás ellenére szívósan továbbélő belső piacoknak, a mindent átfogó apróvállalkozások szövevényének köszönhetően. Akik a piac intézményét regionális és lokális szinten is elenyészőnek vagy egyáltalán nem létezőnek tüntetik fel, azt kívánják sugallani, hogy az ázsiai társadalmak eleve dinamikusak, aminek oka a mozdulatlan, magába forduló természeti gazdálkodás. Márpedig a kínai helyi piacok megléte és folyamatos működése azt bizonyítja, hogy a lokális gazdasági közösségekben megvolt a függetlenedésre és autonómiára való törekvés, és hogy autonómiájuknak – legalább viszonylagosan – érvényt is tudtak szerezni. Ebben az összefüggésben a kétségtelenül meglévő elszigeteltség is más értelmet nyer. Ugyanis nem a falu mint olyan zárkózott

⁴⁶ Ét.. Balázs: I. m.. (Kiemelés tőlem – P. I.)

⁴⁷ Magyar L.: I. m. 235-236.

el, hanem a falucsoportok bizonyos köre, amelyen belül bonyolódott le a csere. Ez szükségtelenné tette a más falucsoportokkal való kapcsolatot, hiszen nekik is megvolt a maguk piaca. Mindez a vidék kulturális arculatát is meghatározta. A piac nemcsak az adásvétel, az árucsere helye, hanem egész sor szellemi, ceremoniális funkciója is van.⁴⁸

Végeredményben maguk: a kereskedelem korlátozására irányuló rendeletek is mi mást bizonyítanak, mint a piac, a kereskedelem megerősödését? Skinner szerint Kelet ismerte a kereskedőtelepeket, a kirakóvásárt, a négy-öt naponként tartott vásárt, a közvetítőpiacot.⁴⁹

Az ázsiai társadalmak vállalkozási formái természetesen elütöttek a nyugat-európaiaktól. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a két alapvető struktúraforma, a nyugati és a „teljes ázsiaiság”-ot képviselő kínai az összemérhetetlenségig ellentétei egymásnak. A két forma között kimutatható bizonyos fokú párhuzamosság, és éppen ez segít megragadni a kettő közötti minőségi különbség lényegét, ez nyújtja Kelet „kulcsát”. A kulcs nem abban rejlik, hogy Keleten nem volt árucsere, nem volt kereskedelem és nem volt ipar, hanem abban, hogy volt viszont egy olyan, a gazdasági szféra fölött álló hatalmi-politikai tényező, amely igen korán ráértett a gazdaság s ezen belül mindenekelőtt az autonóm vállalkozási formák struktúrabomlasztó hatására, ezért annak mozgását korlátok közé szorította, de nem tette lehetetlenné. Ez utóbbi nem állott érdekében, ugyanis a kereskedelem és a magánvállalkozások fölötti ellenőrzés a hatalmat gyakorlók egyik fontos jövedelmi forrása volt. Indiában például az állami földbirtokok egy részét bérbé adták, időnként pedig ipari jellegű feladatokat is vállalkozókra vagy alvállalkozókra bízta. Számos esetben az állami műhelyek termékeit magánkereskedők adták el, különösen ott, ahol a vállalkozás túl kockázatos. Kautilja az Arthasasztrában ezt így fogalmazza meg: „részesedés vagy bérleti díj fejében megengedi az állam a sok költséget igénylő bányák kiaknázását, de a könnyen megművelhetőket maga termeli ki.”⁵⁰ A vállalkozásokat természetesen szemmel tartották, mindamellett az államnak érdekében állott, hogy ezek a vállalkozások hasznosak legyenek. Ezért 5-10%-os nyereséget engedélyeztek. Egyfelől tehát serkentették a magánvállalkozásokat, hiszen jövedelmi forrást jelentettek a kincstárnak, másfelől viszont gyanakvással figyelték és keményen megadóztatták.

⁴⁸ Vö.: E. P. Sztruzsina: *A város és kolostora a középkori Kínában*. Világtörténet 1981/3; Fej Hsziao-Tung: *A kereskedelmi tevékenység által létrehozott kereskedővárosok és kereskedőtelepülések*. Uo.

⁴⁹ C. William Skinner: *Piaci rendszer és társadalmi struktúra Kína vidéki körzeteiben*. Világtörténet 1981/3. Skinner hangsúlyozza, hogy a struktúra stabilitása Kína számos tartományában lehetővé tette a piaci hálózatnak az iparosítástól független kiteljesedését.

⁵⁰ Idézi Marinette Dambuyant: *Egy „gazdasági nagyhatalom”*: Kautilja Indiája. In: *Az ázsiai termelési mód a történelemben*. Budapest, 1982, 435.

Ez a kettősség Kínában még világosabban érzékelhető. A bürokrácia ciklikusan viszonyult a magánvállalkozáshoz: adminisztratív intézkedésekkel ösztönözte, de amikor az a megengedettnél nagyobb méreteket öltött, vagy nagyobb nyereséget biztosított a vállalkozóknak, társadalmilag veszélyesnek nyilvánította, és ugyancsak adminisztratív eszközökkel elnyomta. Lássunk egy konkrét példát: A Peking melletti Cunhua vasgyárban, amelyet a híres Jung-lo császár (1103–1424) alapított a XV. század elején, körülbelül 3000 munkás dolgozott, köztük hivatásos vasmunkások, közszolgálatot teljesítő mesteremberek, polgári és katonai képzetlen segéderők, valamint fegyencek. Ez az öntöde kb. 500 000 csint (fontot) termelt, és az összes vasművekre vonatkozó együttes termelési érték valahol a tíz- és húszmillió csin között (azaz 6000 és 12 000 tonna között) mozgott. A bányászok és olvasztárok csak a hat téli hónap alatt dolgoztak, amikor a mezőgazdaságban nem akadt tennivaló. A munkások bére pedig napi egy seng (kb. 1,035 liter) gabona volt.

A XV. század végén azonban nagy változás következett be. A bányákra kivetett adó nem volt többé előre megállapított összeg, hanem a tényleges hozam bizonyos százalékában szabták meg. Ez fejlődésre ösztönözte a magánvállalkozásokat, és az állami tulajdonban lévő bányák hanyatlását idézte elő. Most már voltak meggazdagodott vállalkozók, és a munkások között akadtak munkavezetők és szakképzett, hivatásos bányászok, akiket teljesítmény szerint fizettek, s ezenfelül a munkavezetőknek még meg is térítették a szerszámokra, tüzelőre és bérekre költött pénzt. A termelésből származó nyereség a következő arányban oszlott meg: az állam része 30%, a vállalkozás költségei 50%, a bérek 20%. Bár az adók súlyosak voltak, s bár olykor sor került szigorú törvények alkalmazására is – például megtiltották a bányák megnyitását –, s noha egyéb gátló tényezők is hatottak (többek közt az a kötelezettség, hogy a termelés időszakos legyen, igazodjék a mezőgazdaság követelményeihez), a magánvállalkozás és e nyereségért folytatott termelés nőttön-nőtt.⁵¹

A fenti példák arra utalnak, hogy az ipar és a kereskedelem a „teljes ázsiaiság” két legfontosabb országában, Kínában és Indiában a nyugati kapitalizmust megközelítő formáig jutott el. Ezért e társadalmak legfőbb jellemvonását nem a természeti gazdálkodás, a lokalizált mikrokozmosz világát az állami „makrokozmosz”-ba integráló egységiségben, hanem a megindult ázsiai „kapitalizálódás” integrálásában, illetve – ha szükségesnek mutatkozott – adminisztratív elakasztásában kell látnunk. A „teljes ázsiaiság” magában hordozta saját potenciális alternatíváját, de az a termelési módként funkcionáló bürokráciával szemben nem válhatott új, minőségileg más termelési

⁵¹ Et. Balázs: I. m.-170.

móddá, vagyis végig „nem realizált alternatíva”³² maradt. És éppen azért, mert a bürokratikus állam társadalom fölötti hatalma soha, egy pillanatig sem forgott komoly veszélyben, az időszakoként meg-megerősödő kézműves- és kereskedőréteg, miután gazdaságilag nem volt képes szétfeszíteni a fennálló rendet, jog és autonómia híján inkább hajlamosabb volt a kompromisszumra, mint a harcra. Tőkét nem kockázattal járó újabb vállalkozásokba fektette be, hanem földvásárlásba, és legfőbb törekvése az volt, hogy legalább utódai az írástudók-hivatalnokok soraiba emelkedjenek.

Az egyetlen potenciálisan veszélyes társadalmi réteg integrálásával, illetve félreállításával a bürokratikus elit lehetetlenné tette, hogy a keleti birodalmakat időszakoként végigsöpörő felkelések a társadalmi struktúra minőségi változásához vezessenek. E felkelések fő mozgatóerejét a társadalom termelő, alsó osztályai jelentették, akik Kínában nem egy esetben a politikai hatalmat is magukhoz ragadták, de mivel nem volt egyetlen olyan politikai erő, amely a társadalomszervezés más alternatíváját ismerte és képviselte volna, a hatalomátvétel után nem következett be semmi lényeges változás a korábbi állapotokhoz képest. Kezdődött minden előlről, csupán a személyek cserélődtek ki. Így minden nagy társadalmi megmozdulás végeredménye a bürokratikus, totalitarisztikus állammodellhez való visszatérés volt. A termelési módként működő bürokráciában nem jöhetett számba más reális alternatíva.

Ez és nem az ötezer éves folyamatos fennállás jelzi a struktúráteremtő hatalmi mechanizmusok félelmetes funkcionalitását. Válsághelyzetekben a bürokrácia vagy új formák után kutat a régi leple alatt, vagy igyekszik a már meglévő új formákat a fennálló struktúrába integrálni – de magát a hatalmat soha nem osztja meg.

A X. és XVII. század között Kína a világ legfejlettebb állama, majd Nyugat kihívására a megtorpanás, az önmagába zárkózás, a visszafejlődés ki tudja hányadik ciklusa következik, egészen a XX. századig, amikor a nyugati gazdasági-társadalmi-politilai „tendenciák” szelektív integrálásának korszaka kezdődött el.

A XIX. század minden számottevő teoretikusa azt hitte, hogy a kapitalizmus planetarizálódása folytán Indiában és Kínában az ázsiaiság végleg fel fog számolódni, de tévedett. Az történt ugyanis, hogy a bürokratikus vezetőosztály eklektikus módon adoptálta a tőkés termelési mód egyes elemeit, ami által az államkapitalizmus olyan sajátos formáját valósította meg, amely továbbra is lehetetlenné tette a társadalomnak az állammal szembeni autonómiáját, és a modern politikai pártok közül is főként azok térhódításának kedvezett, amelyek konspiratív jellegükből adódóan egy

³² A nem realizált alternatíva kategóriájának bővebb kifejtését lásd: Bretter György: *Itt és mást*. Bukarest, 1979, 440-441.

elit réteg monolit akaratába igyekeztek ötvözni az egész társadalom távlati törekvéseit. Az ázsiaiság történelmi környezetében tehát semmiféle új modell sem volt képes arra, hogy teljesen levetkőzze a korábbi társadalmi struktúra lényegi jellemvonásait.⁵³

Újból fel kell tennünk a kérdést: mi ennek a többnyire stagnáló, nemegyszer visszafejlődő, de néha – nagyon ellenőrzött – fejlődést is lehetővé tevő stabilitásnak az oka?

Marx és az ő nyomán mások is (Tökei, Garaudy stb.) az ázsiai „tespedés”, „stagnálás” okát a keleti társadalmak bázisának sajátos szerkezetével magyarázzák. Az indiai faluközösség – írja Marx – „megrekedt egy adott alacsony életszínvonalon, és más falvakkal is alig érintkezett, s nem ismer-te a társadalmi haladáshoz elengedhetetlen vágyakat és erőfeszítéseket”⁵⁴. Ez az elszigeteltség, a „lokalizált mikrokozmosz” az ilyen típusú társadalmat „megfosztotta minden történelmi kezdeményezéstől”⁵⁵. Az évezredek fennállásra, továbbtengődésre képes preindusztriális modell ázsiai típusának szilárdságát a föld közösségi birtoklása, a munkamegosztás tradicionális rendjének egysége biztosította.

Így a keleti faluközösségi rendszer „egyszerű organizmusa szolgáltatja a kulcsot az ázsiai társadalmak ama változatlanóságának titkához, amely-lyel oly feltűnő ellentétben áll az ázsiai államok folytonos felbomlása, újjraalakulása és az uralkodók szüntelen változása. A társadalom gazdasági alapelemeinek szerkezetét nem érintik a politikai felhőregió viharai.”⁵⁶

A társadalmi termelési viszonyok s az azt kifejező tulajdonviszonyok ősi, archaikus jellegéből adódóan Marx az alap és felépítmény viszonyát egynemű egységként fogta fel. A társadalom mozgatóerejét alkotó termelő-erők a teljes ázsiaiság körülményei között nem képesek új társadalmi formát kialakítani. A faluközösségen alapuló struktúra mozdulatlansága, ön-

⁵³ A ázsiaiság sajátosságainak vázolásakor többször érintettük az uralom despotikus, autokratikus természetét. Kínában, Indiában, Bizáncban, Oroszországban, az iszlám világban, az inka és a maja birodalmakban a törvényhozó és végrehajtó hatalom az uralkodó kezében koncentrálódott, vele szemben nem áll más tekintély vagy olyan autonóm szervezet, amely a törvényes ellenállás eszközeivel rendelkezett volna. Mindez az uralomnak despotikus jellegét kölcsönözt, amely abszolutizmussal és autokráciával párosult. Egy vezetés akkor abszolutisztikus, amikor autoritását semmilyen rajta kívül álló erő nem tudja korlátozni. Az abszolutista rendszer uralkodója akkor autokrata, ha semmilyen kormányzaton belüli erő nem képes szembeszegülni határozataival. A kettő – abszolutizmus és autokrácia – azonban nem járt mindig együtt. Kínában például a bürokratikus elit korlátozta a császár egyeduralmát, azt saját politikai cselekvésének eszközévé tette, bár de jure továbbra is az Ég Fia testesítette meg a legfőbb hatalmat.

⁵⁴ MEM. 19, 279.-

⁵⁵ K. Marx: *A tőke*. I, 335.

⁵⁶ I. m. 336.

magával beérő, önmagát ugyanabban a formában reprodukáló évezredes körforgása lehetetlenné tett bármiféle fejlődést. „... ezek az idillikus faluközösségek – írja Marx –, bármilyen ártatlanoknak is látszanak, mindenkor szilárd alapzatai voltak a keleti despotizmusnak, mert az emberi szellemet a lehető legszűkebb körre korlátozták, a babona engedelmes eszközévé tették, a hagyományos szabályok rabjaivá süllyesztették, megfosztották minden nagyságtól és társadalmi energiától. (...) Ezek a kis faluközösségek kaszt-megkülönböztetésekkel és rabszolgasággal szennyeződtek, és az embert külső körülményeknek vetették alá, ahelyett hogy a körülmények urává emelték volna, egy önfejlődő társadalmi állapotot változhatatlan természeti végzetté alakítottak át, s ilyenképpen egy brutalizáló természetkultuszt hoztak létre, amely szem elé tárja lealacsonyodását azzal, hogy az ember, a természet ura, áhítatosan térdre bukott Hanuman, a majom és Sabalá, a tehén előtt.”⁵⁷

Az idézett szövegek alapgondolata annak az összefüggésnek a kihangsúlyozása, miszerint egy preindusztriális struktúrában az intézményeket az agrárrendszer determinálja, s annak mozgástendenciája meghatározza az egész struktúra mozgástendenciáját. Marxnak, aki az ázsiaiság adinamikus, „tespedő”, önmagába forduló stb. jellegét a társadalmi termelőerők struktúrájával hozza összefüggésbe, abban feltétlenül igaza van, hogy az ázsiai struktúra stagnáló és adinamikus (ezt melleleg Hegel is így látta), azt viszont egyikük sem vette észre, hogy a stagnálás csak egy bizonyos növekedés után áll be és állandósul, és akkor is viszonylagos értelemben.

Marx az alaphól próbálta meghatározni az egész struktúra természetét, vagyis a már említett gazdasági társadalom nyugat-európai modelljének kategóriájával közelítette meg az ázsiai formát. Az ázsiai forma stagnáló, adinamikus voltát már jóval Marx előtt felismerte az európai gondolkodás, de az vitathatatlanul Marx nagy érdeme, hogy ennek okait is megpróbálta feltárni. A nyugati társadalomfejlődés modellje alapján kidolgozott történelemelméletéhez híven a termelési mód fogalmával írta le a keleti társadalmat. Az igaz, hogy itt a termelőerők és termelési viszonyok kölcsönhatásából nem adódott a Nyugatra jellemző dinamizmus, de nyilvánvaló volt számára, hogy ennek oka csakis a bázisban keresendő.

Ezért a stagnálás, a „tespedés” elkerülhetetlenek, végzettségük tűnt számára, s ugyanezért volt meggyőződve arról is, hogy csak kívülről bevitt formák segítségével szüntethető meg.

Ez a tanulmány a mellett a hipotézis mellett kívánt síkra szállni, hogy az ázsiaiság tulajdonképpeni „alap”-ja a „felépítmény”. Ez nem egy önmagában mindenképpen merevnek és leegyszerűsítőnek bizonyuló ok-okozati összefüggés egyszerű megfordítása, hanem egy más strukturális logika

⁵⁷ MEM. 9,125.

lehetőségének felvillantása. Hipotézisünk szerint ugyanis a bürokrácia mint termelési mód csupán önmagának oka és nem magának a társadalmi alapnak. Ez pedig azt jelenti, hogy a zártság és stagnálás mindig valami ellenére létezik. Egzisztenciája meghatározó ugyan, de nem foghatja át a társadalom igazi (vagyis önnön nem realizált alternatíváját is tartalmazó) teljességét. Éppen ezért – az ötezer éves múlt ellenére – e struktúraforma zártságánál mégis erősebbnek bizonyulhat a történelem nyitottsága. A Marx által oly sokszor s olyannyira indokoltan emlegetett „tespedés” magának az ázsiaiságnak a talaján állva is legyűrhető.